

ՍՄԲԱՏ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

891 99

9

ԴԱՐԱՎՈՐ ՊԱՅՔԱՐԸ

A $\frac{\text{II}}{15734}$

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ
ՍՄԲԱՏ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1937

9
42249
Սրբազրիչ՝ Ա. Փարսադանյան

~~БССР
Дзяржаўная
бібліятэка імя В. І. Леніна
№ 11.685~~

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

1

Մի ընդարձակ հարթութեան վրա, Վարդաբլուր և Կուրթան գյուղերի միջև, ձորափին փռված են Կտեվանի խնձորի, դեղձի և այլ պտղատու ծառերի ընդարձակ այգիները:

Այգիների մեջ բարձրանում են հոյակապ վարդագուլն ու ճերմակ բազմահարկ տներ, իսկ այգիների պարիսպներից դուրս ձգվում է մի լայն շոստե, վորտեղից ամեն որ առավոտ-յերեկո ավտոներն ու կառքերը փոշու ամպ բարձրացնելով, Քոլագիրան կայարանից սլանում են Ջալալ-Ողլի ավանը կամ վերադառնում:

Կտեվանից դեպի արևելք է ընկած Կուրթան գյուղը, վորն ակնդեռ հայացքով նայում է իր վոտքերի տակ ընկած Հնեվանքի այգեպատ անդնդախոր ձորերին և հեռուներում ձգված կապուտակ լեռների շարքերին, իսկ Կտեվանի արևմտյան կողմը տարածվում են Վարդաբլուր գյուղի ընդարձակ դաշտերը, ապա ընկած է Վարդաբլուր գյուղը՝ փռված համանուն գեղանիստ բլրի տակին, վորի մոտով հոսում է Գյարգյառ չայը, ապա գենը նորից դաշտեր, մարգագետիններ, Գյուլագարակի մշտադայար սոճիների հովիտն ծործորներով ու դարավանդներով, աղեղնաձև ձգված անտառապատ լեռներ՝ Իվալ և Թոգառ հսկա գագաթներով:

Կուրթանի, Կտեվանի և Վարդաբլուրի հյուսիսային կողմն ընկած են դաշտեր, վորոնց կտրում է Ջգրաշենի ձորը, ուր մի ժամանակ վխտում էին չերեները, ապրում էին արջերը, այծյամները և պարարտանում վայրի խո-

գերը: Իրանից ել այն կողմ նորից ձգվում են հարթու-
թյուններ, իսկ այնուհետև լցնում են Մղարթի, Կողեսի,
Հովանդարալի, Ագարակի, Ուռուտի ու Լեջանի լեռների
շարքերը:

Հարավային կողմում ընկած է Գյարգյառ գետի ձո-
րակը, նրանից այն կողմը՝ Ծառերբղը, ալեյի հեռու՝ ծո-
ծորներ, դարավանդներ, մարգագետիններ, ընտիր վա-
րելահողեր, վորոնց թիկունքում ձգվում է Բերդի ան-
տառապատ լեռնաշղթան՝ գլուխն ամպերով փաթաթած
բարձրաբերձ Դանձլասարով, վորն իշխում է իր վո-
քերի տակ ընկած անտառապատ ձորերին, կանաչագեղ
բլուրներին և զմբուխտապատ ընդարձակ ու լայն ան-
ծիր դաշտերին:

Այդ շուրջալարի բռնած լեռների մեջ, ի հարկե, ամե-
նից գեղեցիկը Կտեվանի հարավ-արևմտյան կողմի հար-
թությունների մեջ բարձրացող Վարդաբլուր լեռն է,
վորին տեղացիները Սուրբ Սարգսի բլուր անուն են
տալիս՝ Սուրբ Սարգսի ուխտատեղին այնտեղ լինելու
պատճառով:

Այգիների մեջ բարձրանում է մի լեկեղեցի: Նա
փոքր է, պատերի դրսի քարերը գողացված են կամ
թափթփված: Նրա մոտ կան հին գերեզմանաքարեր, ան-
տաշ և անպիր: Ճորտերի գերեզմաններն են զրանք, վո-
րոնց անունը վոչ վոք չի հիշում:

— Յեկեղեցին ել ճորտերին է լեղել, — ասում են
Վարդաբլուր և Կուրթան գյուղերի ատամ գյած զառամ-
լալ ձերուհիները, — այնտեղ են ազոթել ճորտերը: Նը-
րանք ապրել են կարիքի և զրկանքի մեջ, տերերի հա-
մար սերունդներով աշխատել, ազոթել և զարձյալ սե-
րունդներով գերեզման իջել:

Այդպես են ապրել ճորտերը: Սակայն այդպես չեն
ապրել ճորտատեր թավաղները: Նրանք նստել են իրենց

հինավուրց դղչակում, սքանչացել բնութիւն հրաշալիքներով, հուր գնացել իրենցից հարուստ կալվածատիրոջը, վոր սի գնացել նրա միջին ձորերն ու անտառները, գիշերել անտեղ, տեսել ագլաբացը, հրդեհով վառվող արշալույսը, արևի ծագումը, ճերմակ մշուշների բարձրանալը քնից լեռնող լեռնաշխարհի դարթոնքը. նրանք տեսել են այդ բոլորը, սքանչացել հոգով, իրենց բազմաթիւ ճորտ ծառաներով թնդացրել են սար ու ձոր:

Նրանք նժույգներ հեծած, վորսասարից սլացել են դեպի հովիտներն իջնող լեղջերուներն ու լեզնիկները և կամ շամբերում պարարտացող վայրի խոզերը: Սակայն այդ մեծ ժանիքավոր վարազները դիմադրել են նրանց, կովի դուրս լեկել վորսի շների փոմակների դեմ, շատերին դիտթավալ գետին գլորել և իրենք ել վորսորդների մահացու գնդակներից ընկել:

Հսլարտացել են թավադ վորսորդները, մեծամեծ խնջուլքներ սարքել, գինովցել, պարել, ըմբշամարտի դուրս լեկել և կամ խոչեր դուրս բերել իրար դեմ, կռվացրել:

Հյուրերը այսպես հյուրսիրվել են մեծ թավադի մոտ և վերագարձել իրենց կալվածքը:

2

Գեղեցիկ եր այդ կալվածքը, թեև փոքր: Նրա տերը մի մարդ եր մուսլլագեմ և բազում ճորտերի տեր: Վոչ վոք չուներ— վոչ կին, վոչ աղջիկ, վոչ արու զավակ և վոչ ազգական: Նա տոչորվում եր վշտից: Ժառանգ չունենալը մաշում եր նրան և մտածումնքների ծովը զըցում: Նա խոստացավ գեղեցիկ այլիներից մեկին՝ զավակներին վորդեգրել, միայն թե նա իր հետ ամուսնանա:

Բաց գեղեցիկ այլին մերժեց նրա առաջարկը:

Աղան մուսլլից և շատ հուզվեց:

Նրա վիշտը թեթևացավ միայն այն ժամանակ, չերբ հրաման չեկավ վերելից— Ալեքսանդր չերկրորդ ցարից, վոր ճորտերն ազատագրվում են: Ադան ժպտաց և կատարեց նրա հրամանը: Նա ցանկացավ վորդեղընել իր ճորտերի զավակներից մեկն ու մեկին, բայց նրանց ծնողներն ել հրաժարվեցին այդ բարիքից և հեռացան աշխարհի տարբեր կողմերի վրա:

Մնաց ադան իր դղյակում մենակ: Նա մտածեց, շատ մտածեց և վորոշեց վաճառել իր կալվածքը, գնալ սարերի այն կողմը— իր հեռավոր ազգականների մոտ և այնտեղ անցկացնել ձերության օրերը:

Նա կանչեց իր մոտ կուրթան և վարդաբլուր գյուղերի յերևելիներին— հասակավոր և սլատկառելի ձերերին և հայտնեց իր միտքը:

Ծերերը խոսեցին, սակարկեցին և վերադարձան իրենց գյուղերը:

Հավաքվեցին գյուղացիները, մտածեցին և գտան, վոր կալվածատիրոջ հողերը գնելն ավելորդ է: Ադան կրմեռնի և հողերն իրենց կմնան: Ադան կրկին նրանց կանչեց իր մոտ, բայց ձերուռնները համառեցին և մերժեցին նրա առաջարկը:

Ադան մտածեց, շատ մտածեց և գտավ մի հարուստ մարդ, վորն ուներ մեծ լեղբայրներ՝ նահանգապետին մոտիկ մարդիկ: Նա կանչեց այդ մարդուն, կալվածքը վաճառեց նրան և գնաց բարձր ու կապույտ սարերի այն կողմը:

Գյուղացիներն իմացան այս և շատ ու շատ վշտացան:

Վշտացան սաստիկ կուրթան և վարդաբլուր գյուղերի ձերուռնները, մռայլվեցին, լցրին իրենց մեծ չեբուռնները, ամպի նման ծուխ արձակեցին իրենց ուռնիկներից և խորհրդավոր կերպով գլուխները շարժեցին:

Յեկավ նոր աղան, տեր դարձավ արդավանդ հողերին
և փոքրիկ կալվածքին: Նա նստեց դղջակում, աչքը զցեց
դեմի անտառապատ լեռներին, ծործորներին, դարավանդ-
ներին, կալվածքի և լեռների մեջ ընկած հարթութան
վրա բարձրացող բլրին և ցանկացավ այդ բոլորի տերը
լինել: Նա մտածեց, շատ մտածեց և գտավ հնարը: Իր
մոտ կանչեց հարևան գյուղերից հարուստ և չարակամ
մարդկանց, աղայական պատվերներ տվեց նրանց, մտեր-
մացավ նրանց հետ և բարեկամական կապեր հաստատեց:

Խմեցին այդ մարդիկ աղայի լի ու ճոխ սեղանից,
բաժակները բարձրացրին, խմեցին աղայի կենացը, լերդ-
վեցին, վոր չեն դավաճանի Մուքել աղայի աղ ու հա-
ցին և հազար անգամ համբուրվեցին նենդ ու շար ա-
ղայի հետ:

Հրճվեց աղան, ավելի խմեց, գինովցավ, պարեց
իր բարեկամների հետ, կրկին բաժակները շրխկացրեց
ու լերգեց:

Յերգեցին նաև աղայի նոր բարեկամները, խռոտ
ձայնով ձայնակցեցին նրան, գովեցին աղայի արժանիք-
ները, գեղեցկութունը և խմեցին նրա կենացը: Մեծ լե-
ղավ աղայի հրճվանքը: Նա նստեցրեց լուր մոտ Կուր-
թանցի կավատ Վոսկանին և շշնջաց նրա ականջին.

— Ասա ձեր գյուղի ծերերին, վոր Մտաբերդը փո-
խում եմ կալվածքիս կից ձեր հողերի հետ:

— Հրաման քեզ, աղա,— պատասխանեց Վոսկանը և
նայեց աղայի խորամանկ աչքերին:

Ժպտաց աղան, քահ-քահ ծիծաղեց և նորից շշնջաց.

— Բեր, բեր անդին Մարանին, թառան Սոփոյին,
գյուղալ Գյարանին և գեղեցիկներից գեղեցիկ իմ Վարդի-
շաղին:

— Հրաման քեզ, աղա,— շշնջաց կավատը և արագ
գնաց կանանց բերելու:

Խուժըը հրհուաց, և աղան քահ-քահ նորից ծիծաղեց: Յերգեցին նրանք վերստին, բաժակներ փշրեցին և ապա սաստիկ հարբեցին:

— Վերցրեք բաժակները, — փորտաց աղան:

— Խմենք մենք նորից միմյանց կենացները:

Հրաման քեզ աղան, քո ջանին դուրբան, ապրած թող կենա քեզ նման աղան:

Ստացին նրանք, խմեցին նորից ու ճամբա ընկան՝ միշտ գոհ աղաչից: Մնացին Թաթոն, Մովսեսը և Ավետիք աղան:

Գուռը բացվեց և կանաչք ներս մտան խմբով: Հյուրերն ապշեցին, մի պահ զարմացան, բայց հանգիստ կարգով բազմեցին: Ու նորից հնչեց նվազը անուշ, հոսեց ալ գինին, նորից կենացներ խմեցին և տաք համբուլքներ հաշորդեցին: Աղան զինովցած, սաստիկ հզվացած իր ձայնը զլեց: Հյուրերի խուժըը մեծ հյուրընկալի ձայնից հմայված ձևացավ և պատկառանքով լռեց:

Յերգեց աղան ու չեղավ տեղից, պարեց, պարեց, պատույաներ գործեց՝ ինչպես կովի չեղած ըմբիշ:

Պարեցին նաև մյուսներն աղաչի հետ և չերգեցին խլածայն մի չերգ:

3

Լույսը բացվեց և չերկինքը վառեց իր վոսիկ խարուկները: Մանիշակագուլն լեռների կատարները հրդեհվեցին բոցերով: Թռչուններն արթնացան բներում և սկսեցին ճախրել վոսիկ լույսերի մեջ՝ ներբողելով փթթինազարդ գարունը:

Վոչխարի ճերմակ հոտերը և հախիրները սար բարձրացան: Արևի հրեղեն գունդը չեղավ հրդեհով վառված լեռների թիկունքից և իր վոսիկ վարսերը փռեց զմբուխալա դաշտերի, անտառապատ լեռների, դալարագեղ հովիտների և կապուտակ գետերի վրա՝ արտոններից վեր բարձրաց-

նելով ճերմակ մշուշները և իր զվարթուն գեմքը ցույց տալով արար աշխարհին:

Յեկան հասակավոր գլուղացիները, խոսեցին չար ու նենգ աղայի և նրա հետ նրա ուղած պայմանը կապեցին:

Աղան խարդախեց և պայմանագիրը կեղծեց:

Զիմացան այս՝ հասակավոր և անդրազեռ Կուրթանի ձերերը: Նրանք իմացան հետո, չեբբ արգեն ամեն ինչ վերջացել էր: Նրանք շատ հուզվեցին և դառնությամբ լցվեց նրանց ձեր հոգին:

Աղան ազահ էր, շատ ազահ: Նա բռնված էր սարերը, անտառները գրավելու մարմաշով: Նա գիշերները չեբբ քնում: Մտածում և չեբբաղում էր դրանց մասին: Նա Վարդաբլուրից կանչեց գրազիր Մովսեսին և Կուրթանից կավատ Վոսկանին: Նա նրանց խոտոացավ վոսկի ու արծաթ, միայն թե բերեն հողամատյաններն այդ չեբբու գլուղի: Կատարեցին կամքն աղայի այդ չեբբու գլուղի դավաճանները: Աղան կատարեց իր խոստումը, տվեց նրանց առատ վոսկի ու արծաթ և նրանց հետ միասին միննուչն բաժակից թունդ ողի խմեց:

Աղան գինովցավ, խարուչի վառեց և հողամատյանները նրա մեջ նետեց:

Լափեց հրդեհը հողամատյանները և աղան քահ-քահ ծիծաղեց: Նա գիր գրեց բարձր Պետերբուրգ՝ զոռոզ մեծ ցարին, գանգատվեց անճար չեբբու գլուղերից, թե նրանք տիրել են նախկին աղայից գնած իր հողերը, վարելաճողերը ձեռքիցը խլել, մեծ անտառներին, խուլ ծրմակներին, բարձր սարերին զոռով տիրացել:

Նա կանչեց իր մոտ Ավետիք աղային, տվեց նրան առատ վոսկի ու արծաթ և ասաց. — շրջիր դավառում, գլուղից-գլուղ, խոտացիր նրանց մեծերին վոսկի, գեանագործ չուխա և անդրավարտիկ, արծաթե գոտի, ծիլ-ծիլ չափունջի, բուխարու փափախ, ով ինչ էլ ուզի, սուբբ, ասա՝ թող գան: Գան և վկայեն վերևի մարդկանց:

վոր իմ պահանջը իդուր չեմ արել, վոր իմ հողերը ի՞նչու լեն խլել:

— Իմ աչքիս վրա, — ասաց Ավետիք աղան, նժույզը թամբեց, ճանապարհ ընկավ:

Երջեց երկար, գլուղից-գլուղ, գտավ մեծ մարդկանց՝ հարուստ, մեծատուն: Խոսեց նրանց հետ, նվերներ տվեց, խոստումներ արավ, պարտքը կատարեց ու վերագարձավ արածի մասին աղաչին հայտնեց:

Հրճվեց աղան, խնճուկքներ սարքեց, նոր բարեկամներով թիկունքն ամրացրեց: Այս բանը լսեցին գլուղացիները, զայրացան սաստիկ, իրար հայտնեցին՝ հավաքվեն մի տեղ, վոր խորհուրդ անեն: Յեվ հավաքվեցին Վարդաբլուրի և Կուրթանի հսկա սլապերը — գավազանակիր այդ ծերունիները:

— Վռչինչ չի անի, — ասացին նրանք: — Սղան խարում ե, արդարութլունը մեր կողմն ե և մենք իշխանութլան հետ հարցը կպարզենք:

Այսպես խոսեցին, վիճեցին, չիբուխներից կապույտ ծուխ արծակեցին և գնացին ցրվեցին իրենց տները:

4

Մուքել աղան շատ եր վոգեվորված: Նա նման եր տենդով բռնված հիվանդի: Նա նամակներ եր գրում Եջմիածին՝ գավառապետ լեղբորը — Յեգոր աղաչին — գրամ պահանջում և խորհուրդներ հարցնում:

Յեգոր աղան կատարում եր լեղբոր պահանջը և ինքն ել իր հերթին նամակներ գրում շրջանի պրիտտավին, գավառապետին, նահանգապետին: Մուքել աղան դադար չունեց: Յեղբոր ուղարկած նվերներն ու վոսկին հոսում ելին շրջանի մեծատուների տները, նրանց սրտերը լցնում անսահման բերկրանքով և սեր զարթեցնում դեպի Մուքել աղան: Մակաչն կալին մեծ նահապետական բնտանիքներ, վորոնց նահապետները չելին գալթակղվում դեղին վոսկի-

ներով: Բայց այդպիսիների թիվը շատ չեր: Նրանց գլուխ
եր կանգնած ծերունի Պողոսը:

Ծերունի Պողոսը, — մտածում եր Մուքել աղան և
զայրույթով եր լցվում նրա հոգին գեպի նա. — չե՞ վոր
բոլորը ճանաչում են նրան և հավատում նրա անկեղ-
ծությանը: Քահանաներին հեշտ ե գրավելը, բավական ե,
վոր չեղբայրը գրի կաթողիկոսին և վեհափառը մի աննշան
գրութուն ուղարկի գործակալին և նա ել իր հերթին՝
ըըջանի բոլոր քահանաներին, բայց ծերունի Պողոսին
գրավելը հեշտ չե: Չե՞ վոր նա իշխում ե չերկու գյուղի
մեծ գերդաստանների և փոքր տնտեսատեր տղամարդկանց
մտքերի վրա: Նրան պետք ե կաշառել, ինչ ել ուզի՝ տալ,
վորպեսզի այդ կույր ամբոխն անգլուխ մնա: Բավական
ե այդ՝ և ամեն ինչ վերջացած կլինի: Այսպես չերկար
մտածեց Մուքել աղան և վորոշեց գնալ Հարությունի
վորդի, Գրիգորի թու ծերունի Պողոսի մոտ: Նա նստեց իր
սև չերիվարը, վերցրեց իր նոքյարներից չերկու հոգի և
նրանց հետ դուրս չեկավ իր գեղեցիկ կավածքից: Նա
անցավ դաշտերի ընդարձակ հարթութունները, մտավ
փոքրիկ ձորակը, անցավ գետը, բարձրացավ գարիվայրը,
գնաց գյուղի միջով և ձին քշեց գեպի ծերունի Պողոսի
բակը:

Ծերունի Պողոսը նստած եր բակի գերաններից
մեկի վրա, հանդիստ ծխում եր, իսկ նրանից մի քիչ
հեռու մեծ վորդին փռի համար փայտ եր շարդում: Մուքել
աղան իր չերկու նոքյարներով մտավ բակ: Ծերունի Պո-
ղոսը նկատելով նրան, վտաքի չելավ: Մեծ վորդին ևս
դադարեց փայտ շարդելուց և ուշադիր նայեց չեկող-
ներին:

Մուքել աղան և նոքյարները ձիերից իջան: Մուքել
աղան իր ձիու սանձը տվեց նոքյարներից մեկին և ինքը
չափազանց սիրալիք ու ժպտալով մտտեցավ ծերունի
Պողոսին, աջ ձեռքը մեկնեց նրան և նույնքան սիրալիք
գլխի շարժումով բարևեց Գրիգորին:

Ծերունի Պողոսը շատ դարմացավ Մուքել աղայի սիրալիք վերաբերմունքից, վորովհետև նա բոլորովին հուշա չունեք, թե Մուքել աղան իրեն այցի կգա, ինքն ևս քաղաքավարութունից դրդված, հարկադրված չեղավ սիրալիք վերաբերմունք ցույց տալ անկող հյուրին: Մուքել աղան կարդադրեց նոքյարներին՝ ձիերը պրատեցնել բակում մինչև իր վերագարձը:

— Հը, ի՞նչ կա, բարի լինի, — վերջապես խոսեց ծերունի Պողոսը:

— Բարին բարի չե, չեթե ծերունի Պողոսը այդ բարին ցանկանա, — ասաց աղան և ավելացրեց, — այստեղ անհարմար ե, գնանք ձեզ մոտ:

— Յես միշտ բարին եմ ցանկացել և աշխատել, վոր գյուղացիները բարի ճանապարհով գնան:

— Յե՛վ գնձում են:

— Դե ի հարկե վոչ բոլորը:

Նրանք մտան Պողոսի նոր շինած բնակարանը, Պողոսը տեղ ավեց Մուքել աղային թախտին դրված մութաքաջի վրա, իսկ ինքը, վորքերը հանելով, բարձրացավ վիմացի թախտին և ծալապատիկ նստեց խալու վրա վրած մինդարին:

— Յեղբայր, ի՞նչ խեր ունես այս գյուղացիներից, վոր աշխատում ես միշտ նրանց լավութուն անել:

— Ի՞նչո՞ւ:

— Դե ի հարկե: Գյուղացուն լավութուն արածը կորած ե: Կարծում ես նրանք քո արած լավութունը կվերադարձնեն: Չսպասես լավութուն տրեխավոր գյուղացուց: Յերը ունենաս՝ կգան կուտեն, կխմեն և ամենամոտիկ բարեկամդ կգառնան, իսկ չերք հատավ, ել չերեսիդ չեն նայի: Առհասարակ, — խորհրդավոր և խրատական չեղանակով շարունակեց Մուքել աղան, — աշխարհումս բարեկամ չկա: «Բարեկամ՝ հացի, բարեկամ, պաշտոնի, բարեկամ՝ ազգա-

կանուխան, իսկ անկեղծ բարեկամ չկա»։ Հիմա սիրելի, Պողոս. ուզում եմ ասել, վոր քարը փեշիցդ թափիր, մտածիր քո վորդիները և թոռները մասին։ Տեսնում ես, վոր լես զավակ չունեն, բայց մտածում եմ իմ լեզբոր զավակների համար։ Գու ևս առավել պիտի մտածես քո զավակների և թոռների ազադայի համար։

— Այդ բոլորը լավ ես ասում, աղա, շնորհակալ եմ խորհուրդներդ համար։ Բայց մի՞թե ունեցածդ քեզ ու լեզբորդ վորդիներին բավական չէ։ Ինչո՞ւ լես ընկնում մեղքի մեջ։ Ձե՞ վոր ամենալավ բլուրները, դաշտերը և արոտները քոնն են։

— Ե՛, Պողոս, — խրատական լեզանակով շարունակեց Մուքել աղան, — ելի ժողովրդից ես խոսում։ Յես քեզ ասի, վոր գյուղացու մասին մի մտածիր, իսկ դու ելի նրա մասին ես խոսում։ Յես կուրթանցիներին եջի մեղադրում, վոր նրանք բանը դժվար են հասկանում, բայց բանից դու ե գալիս, վոր դու նրացից անցար։ Պողոս, հիմարուխյուն մի արա, հասկացիր, վոր գյուղացուց. ապերախտ մարդ չկա աշխարհում, նրա նման լավուխյուն ուրացող մեկ ել ինքն ե, վոր կա։

— Բայց եդքան հոգն ինչի՞դ ե պետք, աղա։

— Ա՛յ Պողոս, խելոք, իմաստուն, սրտնեղած ասաց Մուքել աղան — ինձ հոգ շատ ե հարկավոր, շատ։ Ուզում եմ համենի մյուս թավաղներին։ Հասկանում ես։ Գիտես նրանք ինչքան հոգ ունեն։

— Ձե։

— Բարաթովներն ունեն տասնութ հազար դեսյատին, Լոռիս Մելիքովները՝ տասնը չորս հազար, Արդուխյանները՝ յերեք հազար։ Ել չեմ ասում իշխան Բեգուլի, Սանդրուլի, Գիդուլի, Բոչարյանների, Սամադ աղայի, Յեդիգարովների, Բալանթարովների, Բաշեյուկների, Մոսնանց Վասիլի, թագավորի մոր, Ուգեչուս, Եջմիածնի, Հադպատի և Սանահնի վանքերի հոգերի չափը։ Եսքանը մեր քթի տակն

են, Բա վոր ասեմ մեր գավառից դուրս մյուս կալվածատերերի ու նրանց հողերի չամփը: Յերեվանի կողմը՝ Մելիք Սդամալյաններն ունեն տասնհինգ գյուղ, Շիրմյազաններն՝ տասնչորկու գյուղ, Սամվելյանները՝ տասը գյուղ, Նավասարդյանները՝ վեց գյուղ: Բա վոր ասեմ Զանգեզուրի, Ղարաբաղի մելիքների և հատկապես Թուրք բեգերի, աղալարների և Վրաստանի կնյաղների մասին, մաղերդ բիգ-բիգ կկանգնեն: Իսկ նրանք ինչպիսի քեֆեր են սարքում՝ դրա համար մարդ լեզու պիտի ունենա, վոր պատմի: Մենակ այս ասեմ, վոր չեղբայրս Նջմիրածնից ետեղ չեղած ժամանակ պատմեց:

— Մի որ, — պատմում եր նա, — Գրիշա աղա Սամվելյանը չեկավ ինձ մոտ և ասաց, — Յեզոր աղա, աշխարհումս քեֆ չկա, վոր արած չլինեմ: Ես անգամ ել այնպիսի մի բան եմ մտածել, վոր անելուցս հետո տասնյակ տարիներ ել անցնեն՝ ասելիք դառնա: Յեվ իրոք, մարդն իր ասածն արավ:

Մի տարի, չերբ գեղեցիկ աշուն եր և բոլոր մրգերը հասել էլին, առավոտը, դեռ լույսը չբացված, լուր բերեցին, թե՛ Յեզոր աղա, վեր կաց, վոր Գրիշա աղան զուռնաչինիների հետ քեֆ անելով քաղաք ե մտնում: Շտապ վեր կացա և գնացի գավառապետի գրասենյակի պատըշգամբում մի խումբ պատվավոր և մեծ մարդկանց հետ նստեցի:

Արեը նոր եր դուրս չեկել, քաղաքացիք խումբ-խումբ, եշերով և փոքրիկ սալակներով գնում էլին դեպի ալգիները:

Հեռվից լսվում եր զուռնայի ձայնը, վորը հետզհետե մոտենում եր: Ալգիներ գնացողները մեկը մյուսի չետից ճանապարհի չերկու կողմերում կանգ էլին առնում և զարմացած նայում Հռիփսիմելի վանքի կողմը, վորի մոտից քաղաք եր մտնում ուղտերի մի փոքրիկ քաղախան: Բոլոր

ուղտերը զարդարված ելին զանազան խաս և գունգգուն կտորներով: Առաջից գնում էր նառը, ինքնագոհ առաջ շարժվում: Նրա լետևից, նույն համր ընթացքով, քայլում ելին մյուս ուղտերը: Զուռնան հնչում էր զիլ ու խլացնող: Նառի վրա նստած էր Գրիշա աղան՝ մաճարի տիկն առաջին և գինու բաժակը ձեռքին: Պատվավոր մարդկանց պատահելիս, լցնում էր բաժակը և խմում նրանց կենացը:

Նրա լետևից չեկող ուղտին նստած էր զուռնաչին, չերբորդ ուղտին՝ դամքաշը, և վերջին ուղտին՝ թմբկահարը:

Գրիշա աղան խմում էր մարդկանց կենացը, զուռնան հնչում էր զիլ ու խլացնող, դամքաշը դամ էր պահում և թմբկահարը խփում էր թմբուկին, չերբեմն բարձր աղաղակում և կամ մի չեղանակ զլում:

Այսպես քեֆ էր անում Գրիշա աղան, մինչև հասավ տուն և վերսկսեց մինոր քեֆ: Նա իջավ ուղտից և հրավիրեց քեֆի քաղաքի անվանի մարդկանց: Նորից էր հոսում գինին գիշեր ու ցերեկ: Մարդիկ խմում ելին, հարբում, ընկնում հատակին, քնում, արթնանում, նորից խմում, պարում, մինչև լրացավ չերեք որը:

Չորբորդ որը աղան հանգստացավ, հինգերորդ որը գնաց վանք իր ծնողների հիշատակին պատարագ անել տալու:

— Հիմա, սիրելի Պողոս, այս բոլորով ուզում եմ ասել, վոր չես պետք ե հասնեմ Գրիշա աղային և նրանից ել անցնեմ: Ի՞նչ ե, նրանք ավելի լավ հոր դավակ են, վոր հազարավոր գեսյատին հողեր ունենան, իսկ Մուքել աղան մի քանի հարյուր գեսյատին: Նրանք շաբաթներով ուտեն, խմեն, քեֆ անեն, իսկ չես վոչ: Դու գիտե՞ս, չե՞, Պողոս, վոր չերբ գոմեշը նստում ե գլուխում գլուր մեծանում ե:

— Մեծանում ե, աղա, բայց ինչո՞ւ չես խեղճ ժողովրդի արյունն ընկնում, չերկու գլուղի աները քանդում, ավերում:

— Եդ ի՞նչպես ե, Պողոս, հազարավոր կավածատեր ու բազմաթիվ վանքեր միլիոնավոր գեսյատիններով հողեր

են սեփականացրել և քանի տասնչակ միլիոն գլուղացիներէ ճրի աշխատեցնում են, դա մեզք չի, իսկ Մուքել աղան, վոր չերկու գլուղից մի իննը հարյուր գեսչատին հող է խլում և գլուղացիներին էլ ահագին հող թողնում, մեզք ե:

— Ե՛, Մուքել աղան, դա արդարութունն է, — ասաց Պողոսը և գլուխն որորեց:

— Պողոս, խելքդ գլուխդ հավաքիր, արդարութունը մենք չենք վորոշում: Արդարութունը վերեկից, նախախնամութունից է գալիս: Դեռ մենք ծնված չեյինք, վոր մեր ճակատներին գրված էր, թե աշխարհ գալուց հետո ով ինչ պիտի լինի: Հիմա դուք ինչքան ուզում եք իմ գեմ դուրս չեկեք, մեկ է, հողերը պիտի խլեմ:

— Լավ ես խոսում, Մուքել աղա, — հեզնեց Պողոսը: Բեզ ուսումնարանում եղպէս են կրթել, վոր խեղճ ահաթի տներն ավերես, հողերը խլես:

Մուքելը փառ-փառ ծիծաղեց և ապա Ժպտալով դարձավ Պողոսին.

— Լսիր ինձ, Պողոս: Մեկ է, չես հողերը վաղ թե ուշ պիտի խլեմ, միայն թե դու լավ կանես, վոր մի կողմի վրա քաշվես և ինձ անտեղի ծախսերի տակ չզցես:

Այս ասելով, Մուքել աղան իր գրպանից հանեց մի քսակ փռեկերամ, դրեց ձերունի Պողոսի առաջ և ասաց. — սա վերցրու քեզ և վորդիներդ ու թոռներդ ապագայի մասին մտածիր: Բացի այս, խլված հողերից էլ ամենալավ հողերը կտամ քեզ՝ վարելուցանելու: Թոռներդ չեղբորս միջոցով ընդունել կտամ Եջմիածնի ճեմարանը, ինչքան տավար-վոչխար էլ ուզենաս, իմ հանդում կարող ես պահել և շատայնել, իսկ քո վորդիները պատիվն էլ մինչև վերջ կպահենք և բոլորի մոտ կմեծարենք: Սրանից էլ ավելի ի՛նչ ես ուզում ախպեր, — Ժպտալով վերջացրեց Մուքել աղան:

— Յես չեմ կարող հախպատեցի Մուքլասը դառնալ, վորն իրենց գլուղի հողերը քո ասածի նման ճոճկանե-

ցոնց վրա ծախեց ու մինչև հիմա ել հախպատեցիք նրա
դերեզմանն են քաշում և նրա արածների համար խեղճ
ժառանգների լեքեսովը տալիս են ու նրանց հալածում:
Այս փողերը վերցրու և գնա: Մենք փողի կարոտ չենք:

Այս ասելով, ծերունի Պողոսը վերցրեց վոսկու քսակը
և մեկնեց Մուքել աղալին:

Մուքել աղան դարմացավ սաստիկ, վշտացավ, վերց-
րեց դրամի քսակը և ասաց.

— Յես չեի կարծում, վոր դու այդքան հիմար կլինես:

— Այդ խոսքերը քեզ պատիվ չեն բերում, Մուքել աղա:

— Մի նեղանար, Պողոս, լես այս բոլորը քեզ բարե-
կամաբար եմ ասում: Այն, կրկնում եմ — մի մարդ, վոր
իջեն շահը չի հասկանում՝ նա հիմար է: Դու կարծում
ես, վոր Մուքել աղան իր գործի կես ճանապարհից լես
կկանգնի: Չե, Պողոս, Մուքել աղան քո ասածներից չի:

— Վոր Մուքել աղան մեր ասածներից չի, — գալու-
ցավ ծերունի Պողոսը, — դու լել լավ իմացիր, Մուքել
աղա, վոր ծերունի Պողոսն ել քո ասածներից չի:

Մուքել աղան լելավ վոտքի և դառնացած ասաց.

— Պարի մեջ մտնողը, լետևը շարժել պիտի իմանա:

— Դե դու պարի մեջ ես մտել ելի, — հեզնեց նրան
ծերունի Պողոսը:

— Այն, Պողոս, լես ել եմ մտել, դու լել, կտեսնենք
պարի հրապարակից ով պատվով դուրս կգա:

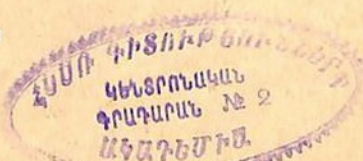
— Կտեսնենք, — հեզնեց ծերունի Պողոսը:

— Այն, կտեսնենք, — սպառնաց Մուքել աղան, դուրս
լեկավ բակ, նստեց իր նժույգը և իր նոքյարների հետ
գնաց իր կալվածքը:

5

Առավոտ եր, գալնանագեղ մի առավոտ:

Գալառի գլուղերից հաս ու կենտ ձիավորներ դիմում

ելին Գյարգյառ գյուղը: Վոմանք հագել ելին Մուքել աղալից նվեր ստացած գետնագործ չուխան, իսկ տակից սև սատինե արխալուղը և գետնագործ անդրավարտիկը, գլխներին դրել ելին, բուխարու սև թանկագին փափախ:

Նրանք ճանապարհների հանգուլցներում պատահում ելին իրար, բարևում, միանում և շարունակում քայլել դեպի Գյարգյառ գյուղը: Իհարկե, ովքեր մոտիկ հարևան գյուղերից ելին, նրանք վաղուց ելին հասել գյուղը, իջել տանուտերի բակում և սպասում ելին մարգային դատարանի անդամ Ելիագովին և ագենա Քիշմիշովին, վորոնք պիտի գային, քննություն անելին և պարզելին Մուքել աղալի կալվածքի և նրա հարևան գյուղերի՝ Վարդաբլուրի և Կուրթանի սահմանները:

Յեկել ելին նաև Մուքել աղալի կողմից կաշառված Վարդաբլուրի և Կուրթանի դավաճանները: Նրանց գլուխ եր կանգնած Վարդաբլուրի Տեր-Հովհաննես քահանա Զոհրաբյանը, վորին Տեր-Վանկո մականունն ելին տալիս:

Նրա մոտ եր իր աղջկա ամուսինը՝ Վարդաբլուրի գրագիր Մովսես Նիկողոսյանը: Նրանցից մի քիչ հեռու, գերանների վրա, նստել ելին նույն գյուղից հարուստ Կոռքերանց Թաթոն, Բոունցք Սաքոն և Կուրթանից՝ կավատ Վոսկանը:

Նրանք խոսում ելին, ծխում և միաժամանակ նայում ստվարացող և հետաքրքրվող բազմությանը, վորը խընվել եր ձերունի Պողոսի, Գրիգորի, Ավագի, Զուրաբի շուրջը, և աղմկում եր:

Հեովից, Գյուլագարակից դեպի Գյարգյառ գյուղն եր գալիս ձիավորների մի խումբ:

Խմբում աչքի լեր ընկնում շրջանի գործակալ, մեծ հարստության տեր Մուքել Խան-Աղյանի սանահայր գյուլագարակցի Տեր-Հակոբ քահանա Շահինյանը: Նա բարձրահասակ չեր, սակայն չաղ եր, փառահեղ մորուքով և

խոշոր գիմազծերով: Նա հագել էր քահանայական տոնական զգեստները և կրծքից կախել Մննայի խաչը: Թե այդ նվերն ինչպես էր ստացել նորին կայսերական մեծությունից, այդ միայն ինքը կիմանար, վորովհետև այդպիսի խաչ առհասարակ «վեհից» ստանում ելին սակավաթիվ անձնավորություններ՝ պետությանը բացառիկ ծառայություններ մատուցած լինելու համար: Իսկ Տեր-Հակոբը քահանան, իրոք վոր, ավելի քան խորամանկ հոգեվորականներից էր: Նա գիտեր բարձրաստիճան պաշտոնյաներին կապել իր հետ և միաժամանակ մարդկանց մեջ իր հեղինակությունը բարձրացնել, չնայած այն հանգամանքին, վոր այդ մարդկանց մեջ ունեւր տասնյակներով, չեթե վոչ հարյուրներով, պարտապաններ, վորոնք տարին-տասներկու ամիս աշխատում ելին նրա դռանը և պարտքերից առաջացած տոկոսներով լցնում նրա սրնգուկները: Իսկ Տեր-Հակոբի սնդուկների մասին առասպելներ ելին պատմում: Պատմում ելին, վոր նրա արծաթի, վոսկու և թղթադրամի սնդուկներն առանձին ելին և լիքը: Զարմացնում էր մարդկանց մանավանդ այն, վոր չերբ Տեր-Հակոբը բացում էր թղթադրամի սնդուկը, կափարիչը խցանի նման վեր էր թռչում, վորի հետևանքով հրար վրա դարսված թղթադրամի կույտերը բարձրանում ելին, չերբեմն թափվում հատակին և Տեր-Հակոբի սիրտը լցնում անսահման բերկրանքով:

— Սրանք մի որ իմ գլուխը պիտի ուտեն, — հաճախ ասում էր կնոջն ու իր զավակներին, սակայն նրանք միայն հանգիստ ժպտում ելին, ծիծաղում Տեր-Հակոբի միամիտ խոսքերի վրա և աշխատում նրանից մի բան պոկել:

— Ճիշտ ես ասում, հայրիկ ջան, — ասում ելին զավակները, մոտենում նրան և ձեռքները պարզում քահանայի կողմը: — Եդ փողերը տուր տանենք ծախսենք, թե չե քո գլխին վորձանք կբերեն:

— Ա՛յ դուք ավագակներ, — կատակում էր Տեր-Հա-

կորը և յերեխաների ձեռքը դնում պղնձե և կամ, լավագուշն դեպքում, արծաթե դրամներ:

— Ես ի՞նչ ես տալիս, — խոտովկան ձայնով ասում էլին զավակները և չեա-չեա քաշվում:

— Փողը յերեխաներին կփչացնի, — ասում էր Տեր-Հակոբը և ապա խրատական չեղանակով շարունակում. — Ես բոլորը, բալիկներս ձեզ համար եմ հավաքել:

— Դե վոր մեզ համար ես հավաքել, հիմա տուր տանենք ծախսենք, վոր քեզ ել փորձանք չպատահի:

— Չե, — խորհրդավոր կերպով ասում էր քահանան, — վոր մեծանաք, են ժամանակ կաամ:

Այս ասելով նա փակում էր սնդուկները, ապա մեկ-մեկ իրար յետևից դնում գուշնգուշն թիթեղազարդ մեծ սնդուկի մեջ և մեծ բանալիով փակում, վորից լավում էր քահանայի ականջներին մշտապես հաճելի փականքի զրընգուն ձայնը:

Տեր-Հակոբ քահանան վորքան ժլատ էր դեպի յուրալիները և անգութ դեպի իր պարտապանները, նույնքան առատաձեռն էր և բարեսիրտ դեպի բարձրաստիճան պաշտոնյաները, յերբ նրանցից մեկը հյուր էր լինում իր մոտ:

— Մի անգամ, — պատմում է ականատեսներից մեկը, — Տեր-Հակոբը ձիով դնում էր Ջ. ավանը: Ճանապարհին, յերբ նա հասավ մալականների գյուղը և մոտեցավ մալականի խանութին, դիմացից յերևաց զավառապետ Ոմարովը մի խումբ գինված կաղակներով: Քահանան կանգ առավ և հրամայեց խանութպանին մի մեծ սեղան բաց անել:

Ոմարովը մոտեցավ: Քահանան շտապեց նրան ընդառաջ, ձիուց իջեցրեց, համբուրվեց նրա հետ և խընդրեց, վոր իր մարդկանցով իր հետ ընթրի:

Ոմարովը համաձայնվեց: Սկսվեց քեֆը: Քահանան

խոսուած եր մաքուր թուրքերէն և հաճախ խմում եր
գաժառուսպետի կենացը: Սեղանակիցները ճաշնակցում ելին
նրան և մինչև հատակը դատարկում իրենց բաժակները:

Քահանան խրախճանքի մեջ եր:

Նա հրամայեց ճանապարհով անցնողներին ևս հրավի-
քել խնջուկքին և քեֆ անել:

Այդպես ել արեցին:

Ճանապարհորդները գալիս ելին, նստում նոր բաց-
ված սեղանների շուրջը, խմում գաժառուսպետ Ոմարովի
և ապա Հակոբ քահանայի կենացը:

Հրճվում եր քահանան, հրճվում եր Ոմարովը: Նրանք
չերբեմն վեր ելին կենում աթոռներից, համբուրվում
իրար հետ:

Հակոբ քահանան գոչում եր. — Կերեք, Հակոբ քա-
հանայի հարստութունը ծով ե. չուտողը խող ե:

Յե՛վ ուտում ելին ճանապարհորդները և աշխատում
շատ խմել. քանի վոր այդ բնւորի համար պիտի վճարեր
Հակոբ քահանան:

Այդ քահանան եր ահա, վոր հեծվորների մեջ գրա-
վել եր իր պատվավոր տեղը:

Նա իր ձախ ձեռքում բռնած ուներ նժուլդի սանձը,
իսկ աջ ձեռքում՝ բեհեզլա կտորով փաթաթած ավետա-
բանը: Նրա մի կողմից, կապուշտ ձիեր հեծած, գնում
ելին մարգային դատարանի անդամ Ելիագովը և ագենտ
Քիշմիշովը, իսկ մյուս կողմից՝ պրիստով Մարիբեկյանը,
Մուքել աղան և նրա նվիրաբաշխ աչգեհատցի Ավետիք
աղա Շահվերդյանը: Նրանց լետևի շարքում գնում ելին
վկայելու համար Մուքել աղայի սանահայր հոբարձեցի
հարուստ Ղարաջան Վարդանը, նույն գյուղացի շարձի
Ազույան Գրիգորը, հարուստ Սովոնց Վարդանը, գյուղա-
գարակցի Սաշատուր Այվազյանը և Աբրահամ Շահին-
յանը, Քոլպեբանից՝ հարուստ Քոչարյան Հարությունը,
Վոսկանյան Շամիրը և Ղարաբաղցոնց Մովսեսը, Շահալի

գյուղից՝ Բոունցք Գրիգոր Վարդումյանը, Ջալալ-ողլուց՝
ոուս հայտնի Բոունցք Նիկալայ Յակուլիչը և ուրիշ
նշանավոր ու աննշան անձինք:

Ջիափորների խումբը նախորդ գիշեր կերել և խմել
եր Տեր-Հակոբ քահանա Շահինյանի տանը, և այժմ բոլորն
ել խմած ու փքված գնում ելին դեպի Գյարգյառ գյուղը՝
յերբեմն խոսքեր փոխանակելով իրար հետ և խթանելով
իրենց նժույգները:

Այրուծին մտավ գյուղ: Տներինց և տների բակերինց
դուրս ելին դալիս մարդիկ, նայում չեկողների կողմը և
գլխարկները վերցնում: Նրանք նայում ելին զարմացած և
հուշիկ քայլերով հեռուում հեծփորների հաղթական չեր-
թին, վորը հասնելով գյուղի կենտրոնը թեքվեց աջ և
դիմեց դեպի տանուտերի բակը, ուր խռնված նստած
հասարակությունը, մի մարդու նման, վոտքի չեղան և
գլխարկները վերցրեցին:

Ջիափորները մտան ընդարձակ ու լայն բակը, ձիե-
րից իջան, սանձերը տվին կանգնած մարդկանց ու
հրամայեցին, վոր տանեն իրարից հեռու գերաններից
կապեն: Դատավոր Ելիագովը և ազենտ Քիշմիշովը մտան
տանուտերի տունը, ապա դուրս չեկան տանտիրոջ ուղեկ-
ցությամբ և դիմեցին դեպի ընդարձակ ու լայն մարագ-
սրահը: Մարդկանց բազմությունը հեռեց նրանց: Ելիա-
գովը ու Քիշմիշովը մտան ներս, անցան մարագ-սրահի
վերին ծայրում պատրաստած սեղանի մոտ և Սարիբեկ-
յանի հետ դրավեցին իրենց պատվավոր տեղը, իսկ Տեր-
Հակոբը նստեց մարագ-սրահի ձախ կողմը պատրաստած
սեղանի առաջ, բաց արեց բեհեզյա կտորը, միջից հա-
նեց ավետարանը և դրեց սեղանի վրա: Մուքել աղան և
վկաները նստեցին դիմացի սեղանից մի տասը քայլ հե-
ռավորության վրա շարված փայտյա անձոռնի և տձև
նստարաններին: Հեռաքրքրվող բազմություննա նցավ նը-
րանց լետեր և բռնեց արձակ տարածությունը: Նրանց

համար աթոռներ ու նստարաններ չկային, ուստի հարկադրված էին մինչև քննության վերջը վոտքի վրա մնալ:

Յերբ բոլորը գրավեցին իրենց տեղերը, դատարանի անդամ Ելիազովը չելավ վոտքի և զանգահարեց:

Տիրեց խորին լուռություն:

— Հանուն ուսական միապետական սրբազան կայսերական իշխանություն, դատարանի նիստը հայտարարում եմ բացված, — այսպես սկսեց նա:

— Այստեղ դրված է Մուքել աղա Տեր-Թադեվոսի Խան-Աղջանի և նրա հարեվան Վարդաբլուրի ու Կուրթանի միջև լեղած վիճելի հողերի հարցը: Ինչպես հայտնի է, պարոն Մուքել աղա Տեր-Թադեվոսի Խան-Աղջանը կալվածատեր Ղորղանյանից գնել է լերկու հարյուր հիսուն դեսյատին հող այգիներով հանդերձ և ինն հարյուր քսան դեսյատին վիճելի հողերի և անտառների իրավունքը: Պարզվում է նաև, վոր Մուքել աղայի նախորդը թույլ է գտնվել իր կալվածատիրական իրավունքները պաշտպանելու հարցում, վորի հետևանքով վարդաբլուրցիներն ու կուրթանցիները գրավել են նրա անտառներն ու հողերը, տասնյակ տարիներով ոգտագործել և մոռացություն են ալել այն հանգամանքը, վոր դրանով իսկ խախտել և վոտնահարել են ուսական միահեծան կայսրություն սրբազան որենքները: Այս բոլորը, թերևս, թյուրիմացություններ չեն և սխալ տեղեկությունների արդյունք: Հենց այս պարզելու համար է, վոր հավաքել ենք շրջանի լերեկիներին, վոր ցույց տաք նախկին կալվածատեր Ղորղանյանի հողերի և Վարդաբլուրի ու Կուրթանի սահմանները, միաժամանակ նշեք Ղորղանյանի նախկին հանգամանքը, ապա լերդվեք սուրբ և ամենազոր ավետարանի վրա, վորպեսզի որենքով սրբագործվի այդ ամենը: Սա կլինի այն մեծ վկայությունն ու ամենամեծ առհավատչյան միահեծան կայսերական պետության համար,

ըստ վորի կշարժվի դատարանը և վերջ կտա ձեր հողային տարածայնութիւններին: Այս իսկ տեսակետից չենելով ե, վոր, պարոնայք չերեկիններ, առաջին խոսքը արվում ե Վարդաբլուր գյուղի հայր Հովհաննես քահանա Զոհրաբյանին, վորն իր հոտի հովիվն ե, ժողովրդի միջնորդն ամենակարող աստծու առաջ և իր խղճի արդար դատավորը:

Վոտքի չելավ Տեր-Վանկոն, դարձավ դատարանին այսպիսի սրտառուչ խոսքերով.

— Քսան տարուց ավելի չե, ինչ չես աշխատում եմ իմ հոտի մեջ և միշտ ջանք եմ թափել գնալ աստծու գծած ճանապարհով և իմ միակ վորդու ու վարդաբլուրցիները անեծքին չարժանանալ.

Ապա ձեռքը գրեց ավետարանի վրա և խայթվածի պես չեա քաշեց:

Ի՞նչ ես անում, որհնված, — դապված շշուկով հանդիմանեց գործակալ քահանան իր ստորագրչալ Տեր-Վանկոյին. — ուզում ես մեզ խայտառակ անել: Ինացած չեղիր, չեթե դու չչերգվես, մյուսներից վոչ վոք չի չերգվի:

Մի շշուկ տարածվեց յետեվի շարքերի մեջ:

Տեր-Վանկոն անխմաստ հայացքով նայում եր շուրջը:

— Մի ուշացնի, խոսք ես ավել, չերգվիր, մեղքն իմ վզիս, մի վախենալ, — հուզմունքից խեղդվելով և կարմրելով կրկին շնջաց Տեր-Վանկոյի գործակալ Հակոբ քահանան:

Տեր-Վանկոն կարծես սթափվեց և ձեռքը դնելով ավետարանի վրա, մի սրտ լուսթլուսից հետո ասաց.

— Յերգվում եմ ամենակարող աստծու, չերկնային սերովբները ու քերովբները անունով և մեր սուրբ հայրապետների գերեզմանով այս սուրբ ավետարանի վրա, վոր Սուրբ Սարգիսը, Զրադայքը, Կարմիր Քարի Տակը, Բաղասեղերը, Քարփիչխանեն, Յերկու Ճամփի Արանքը, Կոնդը, Նախրի Յաթաղը, Հորթի Յաթաղը, Դղի Թամերը,

Գյուլերը, Յիսոսի Աղբյուրը, Մեծ Թալան, Հացուտ Թալան, Տափակ Մերին, Տանձուտ Թալան, Խմհատները, Պուճուր Նվաղը, Մեծ Նվաղը, Կաղնուտը, Շիմալի Կուշը և Չալակաղնուտը, վորոնք միասին կազմում են իննը հարյուր քսան զեսչատին, պատկանում ելին Թավաղ Դորդանյանին:

— Այ աստված գլխիդ խոով կենա ու եդ ավետաբանն աչքերդ կուրացնի, Տեր-Վանկո, — բացականչեց ծերունի Պողոսը:

Արած արարմունքդ վորդիներիդ առաջը դա, Տեր-Վանկո: Ահեղ դատաստանի որը պարտական մնաս տիրոջ առաջ, — ավելացրեց կուրթանեցի Զուբարը:

Ելիագովը լելավ վոտքի, զանգահարեց և հայտարարեց: — Խոսքը պատկանում է Վարդաբյուր գյուղի լերեվելիներ Մովսես Նիկողոսյանին, Թաթո Կուքերյանին և Սաքո Սարգսյանին:

Հիշալ անձնավորութունները լելան վոտքի, ձեռքներին բռնած իրենց փափախները, մոտեցան Տեր-Հակոբի սեղանին: Առաջինը մոտեցավ Մովսես Նիկողոսյանը, ձեռքը դնելով ավետաբանի վրա՝ ասաց.

— Այն, ինչ վոր ասաց հալը-Վանկոն, կրկնում եմ լես և այս սուրբ ավետաբանի վրա լերդվում եմ վորդիներիս գլխով, վոր Տեր-Հովհաննեսի ասած վալբերը պատկանում ելին նախկին թավաղ Դորդանյանին:

— Ստախոս, — լավեց ամբոխի միջից:

— Լուսթյուն, — գոչեց Ելիագովը և զանգահարեց:

— Պարոն Ելիագով, — ասաց ուսս վկա Ֆեոդոր Նիկալալեվը, — ասում են, վոր Մովսես Նիկողոսյանը զավակ չունի, բայց զավակների գլխով է լերդում ուտում:

— Լուիբ, — խստազին աստեց Ելիագովը, ապա զարձավ կանգնած սուտ վկաներին. — դուք ինչ կասեք այս մասին:

Յե-ե-ես, — կմկմաց վկա Թաթոն, — պիտի ասեմ, վոր Տեր հոր ասածները ճիշտ ելին:

— Դե չերգվիր:

Թաթոն մոտեցավ սեղանին, ձեռքը դնելով ավետարանին՝ ասաց:

— Յերգվում եմ այս սուրբ ավետարանի վրա, վոր Տեր-Վանկույի ասածները ճիշտ են: Թե սուտ ասեմ՝ այս ավետարանն իմ տան ծուխը կտրացնի:

— Ամեն, — լավեցին ամբոխի միջից բազմաթիվ ձայներ:

Դա խիղճ չունի, պարոն Ելիագով: Դա Մշից գաղթելիս սպանել է չուր հարուստ հորեղբորը, նրա վոսկիները թալանել և չեկել էստեղ բնակութուն հաստատել, — ասաց Գիքոր ամին:

— Ի՞նչ է ասում, — հետաքրքրվեց Ելիագովը:

Գիքոր ամուսնացած թարգմանեցին:

— Մուշն այստեղ ի՞նչ գործ ունի, — գայրացավ Ելիագովը և ձեռքը թափ ավեց:

Նուշն ձեռով չերգվեց վարդաբլուրցի Սաքո Սարգսյանը, վորից հետո Ելիագովը չերգման խոսք ավեց Վարդաբլուրի հարեվան Հորբարցի գյուղի բնակիչներ Մուքել աղայի ասնահայր հարուստ և հոտերի տեր Ղարաջյան Վարդանին, ասլա չարչի Ազոյան Գրիգորին, վորից հետո բազում տավարատեր Սոփոնց Վարդանին: Սրանք ևս, հերթով չերգվեցին ավետարանի վրա և հաստատեցին Տեր-Վանկույի ասածները:

Ելիագովը խոսքը ավեց ոուս Գյարգյառ գյուղի բնակիչ ութսունամյա վկա աստվածավախ Ֆեոդոր Նիկալայեվին:

Նիկալայեվը փայտին հենված, գողգողալով մոտեցավ սեղանին և դարձավ սեղանի շուրջը նստած Ելիագովին, Բիշմիշովին և մյուս նստածներին:

— Յես հին Նիկողոսյան գնդի զինվոր եմ: Մասնակցել եմ Աշտարակի, Սարգարաբաղի և նրանից հետո տաճիկների դեմ չեղած Ղարսի, Սարիղամիշի, Բաբերդի և Երզրուծի կռիվներին: Գեներալ Բուրցովն անգամ հիացած էր իմ ճշմարտախոսութունից և վերջապես այդ սուրբ

Ճշմարտութեան համար եր, վոր ինձ մայր Ռուսալից
աքսորեցին այստեղ:

— Բուն նյութի մասին խոսիր, ծերունկ,— զայրացավ
Ելիազովը և զանգահարեց:

— Յես ճշմարիտն եմ ասում,— ասաց ծերունին.— չես
Ալլոշայի և Վանկայի հետ չեղել եմ Գարփիչխանում, ուր
չերեսուն տարի աղյուս եմ պատրաստել և չերեք չեմ
լսել, վոր այդ տեղերը պատկանելիս լինեն Կորգանովին:
Հավատացնում եմ, վոր այստեղ բոլոր խոսողները սուտ
ելին ասում, մոռացել ելին ճշմարիտ աստվածը և սատա-
նայի խոսքերն ելին կրկնում: Դրանք կաշառվածներ են
պարոն Ելիազով: Ճշմարիտն եմ ասում, վոր դրանց սա-
տանան խաբել ե և ճանապարհից հանել:

— Լռիր, ծերունկ,— զայրացավ Ելիազովը:— Քո ասած
սատանան դու չես, վոր կաս: Չե՞ վոր դրանք բնիկներ
են, իսկ դու՝ գաղթական: Դրանք ավելի լավ են իմանում:

— Վհչ, պարոն Ելիազով,— սկսեց արգարանալ ծերու-
նին,— չես ճշմարիտն եմ ասում: Յես ճշմարտութեան համար
ե, վոր չեկել եմ այստեղ: Հավատացնում եմ, վոր չելի
գա, չեթե խիղճս չբերեր:

Այս ասելով, ծերունին մոտեցավ ավետարանին, վոր
ձեռքը դնի վրան, սակայն Տեր-Հակոբը չեա քաշեց ավե-
տարանը, վոտքի չելավ և ալլալված ասաց.

— Յես թույլ չեմ տա, ստախոս մարդիկ ավետարանի
վրա չերզվեն:

— Յես ճշմարիտն եմ ասում, հայր Յակոֆ, չեթե սուտ
ասեմ, ինչ գալու չե, թող իմ վորդիների և թոռների վրա գա:

Ելիազովը չելավ վոտքի, ապա դարձավ դիմացը նստած
մյուս վկաներին.

— Ովքեր գտնում են, վոր չերզում կերած վկաների
ասածները սուտ են, թող վոտքի կանգնեն:

Ռուսական գյուղերից չեկած ոուս ութ վկաները

վորքի լեւան, բացի Չալալոզլեցի ոռւս վկա Նիկալայ Յակուլիչից.

Ելիագովն ընկալ վարանման մեջ, ապա մի քանի բոպե տեղ լուծյունից հետո շարունակեց:

— Այժմ թողբոլոր հայերը չեր դվեն, ապա ոռւսները Ռուսը վհրն ե, հաչը վորը, — բողոքեցին կանգնած ոռւս գլուղից վկաները:

— Շատ մի խոսեք, — զայրացալ Ելիագովը և հրամայեց նրանց, վոր նստեն:

Գլուղացիները կատարեցին նրա հրամանը:

— Սոսքը արվում ե Շահալի գլուղացի Վարդուձյան Գրիգորին և Քոլագիրանի գլուղացիներ Քոչարյան Հարությունին, Վոսկանյան Շամիրին և Ղարաբաղցոնց Մովսեսին:

Նրանք վեր կացան և միմյանց լեռեից դիմեցին ավետարանը վրան դրված սեղանի մոտ: Տեր-Հակոբը, վորը մինչ այդ այլայլված կանգնած եր, նստեց և ընդունեց իր նախկին դիրքը: Առաջինն ավետարանի վրա ձեռքը դրեց շահալեցի Գրիգոր Վարդուձյանը:

— Յես, — ասացնա, — այս քոլագիրանցի իմ ընկերների հետ սրանից քսան տարի առաջ Ղորղանյանից թուղթ եմ վերցրել, Մեծ ու Պուճուր Նվախներում և Շիմալի Կչում վրայտ կտրել, սաժեն դրել և ծախել Նիկալայի Յակուլիչին: Նա չեւ վաճառել ե պետությանը և Չալալոզլեցիներին:

— Սուտ ե, անամնթ, — ամբոխի միջից լավեցին մի քանի ձայներ:

— Ճիշտ ե ասում, — տեղից հանդիստ պատասխանեց Նիկալայի Յակուլիչը:

— Քեզ ել ենք ճանաչում, նրան ել: Նա Շահալին ե բուռը հավաքել, քանդում ե, դու ել ամբողջ Չալալ-Ոզլին, — գոչեց Ավագը:

— Լուծյուն, — զայրացալ Ելիագովը և զանգահարեց:

— Սուտ ասողի առնն այս ավետարանը քանդի, — լերդվեց Վարդուձյան Գրիգորն ու հեռացալ:

Նրա ընկերները ևս հետեւեցին նրա որինակին:

— Ձեր կաշին դաբախանում ենք ճանաչում, այ անասաված անորեններ,— ամբոխի միջից լավեցին ծերունի Պողոսի, Ավագի, Փարեմուզի, Ապրույի, Արշակի և մի քանի այլ գյուղացիների ձայները:

Ելիագովը նորից դանդահարեց և կատաղի հայացքով նայեց աղմկողներին:

Նոսքը տրվում է վկա Ռոստոմ Քյալաշյանին:

Ռոստոմը վեր կացավ տեղից և դողողալով դիմեց դեպի սեղանի կողմը: Նա մի քիչ հազաց և խորը շունչ քաշեց:

— Այ սա արդարութշուհն էր կասի: Մաքուր մարդ է և խղճով,— ասաց Գիքոր ամին:

— Մրա նման համարչա թե բարեպաշտ մարդ չկա եստեղ,— ավելացրեց Չուրաբը:

— Ո՞վ իմանա,— կասկածանքով ավելացրեց ծերունի Պողոսը:

— Յես ելեմ ասում,— ձեռքն ավետարանին դնելով ասաց Ռոստոմը,— վոր Տեր-Վանկուի ասած տեղերը պատկանում եյին թավադ Դորդանյանին: Սուտ ասողի տունն էս ավետարանը քանդի:

— Այ քո տունը կրակ ընկնի, հող ու մոխիր դառնա, Ռոստոմ: Դու չե՞լ սուտ չերգվեցիր: Յերգումդ աչքերդ բռնի,— լավեցին ամբոխի միջից բազմաթիվ ձայներ:

Ռոստոմը շփոթված էր: Նա կարծես տենդելիս լիներ: Մի պահ չէր իմանում, թե վորտեղ էր գտնվում: Յերբ նա գլուխը բարձրացրեց և նայեց խոնված գյուղացիներին, տեսավ, վոր ամբոխի միջից մի քանի տասնյակ գուլգ կատաղի աչքեր նայում են իրեն և քիչ է մնում, վոր հայացքով լափեն, նա չդիմացավ և դուրս չեկավ:

— Ե՛յ դիտի հա, աշխարհումս մաքուր մարդ չկա: Ափսոս մարդ, դու ել փչացար,— նրա չետևից խորհրդավոր կերպով գլուխն որորելով ասաց Փարեմուզը:

— Այժմ խոսքը պատկանում է ձեզ, — դարձավ Ելիա-
զովը ուռւ գլուղացիներին:

Ծերունի Ֆեոդոր Նիկալայեւը, Ալլոշան, Վանկան և
մյուսները վեր կացան տեղներից և դիմեցին դեպի
ավետարանը:

— Յես ճշմարիտ եմ ասում, — ձեռքը դնելով ավետա-
րանի վրա, ասաց ծերունին, — վոր...

— Բավական է, — զայրացավ Ելիազովը: — Դու քո ճշ-
մարտութեամբ մեզ սպանեցիր:

Տեր-Հակոբը լետ քաշեց ավետարանը՝ թույլ չտալու
նսպատակով, սակայն Ելիազովը աչքի նշանով հասկացրեց,
վոր թույլ տա: Քահանան համաձայնվեց:

— Համբուրիր ավետարանը, — ասաց Ելիազովը ծե-
րունուն, — և դա բավական է:

Ծերունին համբուրեց: Մյուսները ցանկացան խոսել,
լերդվել այն ձևով, ինչպես լերդվեցին նախորդ լերդվող-
ները, սակայն Ելիազովը չհամաձայնվեց:

— Այսքանն էլ բավական է, — ասաց նա: — Մենք
ավելի շուտ պետք է հավատանք բնիկներին, քան գաղ-
թականներին:

— Բայց չե՞ վոր մենք այստեղ ենք ծնվել: Այն հա-
լերը, վորոնք լերդվեցին, մեզ նման ուրիշ տեղերից են
գաղթել-լեկել:

— Այլևս վոչ մի խոսք, — զայրացավ Ելիազովը:
— Խնդիրը պարզ է: Փաստը մնում է փաստ, վոր վարդա-
բուրցիներն ու կուրթանցիները բռնի կերպով գրավել
են կալվածատեր Ղորղանյանի վարելահողերն ու անտառ-
ները և խախտել կայսրութեան սրբազան որենքները:

— Մենք բողոքում ենք ձեր արած անիրավ քննու-
թյան դեմ, — ասացին բազմաթիվ գլուղացիներ:

— Մեղավորը դուք եք և դեռ բողոքում եք, — զայ-
րացավ Ելիազովը:

— Մեղավորը մենք չենք, այլ դուք եք և ձեր արած քննութիւնը:

— Յես արդարացի լեմ վարվել:

— Մենք կբողոքենք ավելի բարձր տեղ և ցույց կըտանք, վոր դուք անարդարացի լեք:

— Վողորմելիներ, — գլուղացիներին հեգնեց Նիլա-գովը և մյուսներին հետ դուրս լեկավ մարագ-սրահից:

Ամբոխն աղմուկով հետևեց նրան:

6

Յեկավ քաղաքից հողաչափ Գեվորգ Սարգսյանը, լեկավ և նրա գործիքները շալակած Ճոճկանեցի Հարութիւնը:

Նրանք գնացին Վարդաբլուրի դաշտերն ընդարձակ ու լայն, կանգ առան այնտեղ, սրբեցին իրենց ճակատներին քրտինքը, պատրաստեցին գործիքները ապա ըսկսեցին սահմանը կտրել:

Յեկան գլուղացիները և խումբ-խումբ դիմեցին այնտեղ:

— Այդ ի՞նչ ես անում, — ասացին նրանք հողաչափին, վորը գլուխը կախ չափում եր սահմանը և կտրում անընդհատ:

Խնդաց հողաչափը, քահ-քահ ծիծաղեց և ապա ասաց.

— Չեք տեսնում, թե ինչ եմ անում:

— Տեսնում ենք, — ասացին նրան գլուղացիները:

— Մենք զարմանում ենք վարմունքիդ վրա: Կամ խելքդ ես կորցրել իսպառ, և կամ գլխիցդ ես ձեռք վերցրել:

— Վոչ խելքս եմ կորցրել, վոչ ել գլխիցս եմ ձեռք վերցրել:

— Դե վոր այդպես ե, — ասաց Ավագը, — վերցրու էրերդ և կտրիւր ետտեղից:

— Հասկացիր, հիմար, թե ինչ ես ասում: Դուք թագավորի գեմ եք դուրս գալիս: Հասկանում ես դու:

— Հասկանում եմ շատ, քեզանից ել ավել: Միայն

Թե հավաքիր ինչ ունես-չունես և դնա: Յեթե գլխումդ մի քիչ խելք կա, շուտով պիտի հեռանաս, թե չե վայ կտաս քո հիմար գլխին, — ասաց Ավագը և ուղեց ծեծել նրան, սակայն ծերերը չթողեցին և խնդրեցին, վոր չափողները անշառ հեռանան:

— Դե լավ, կղղջաս արածիդ համար, շուտով հաշիվ կտաս, — ասաց հողաչափն Ավագին և ձի նստելով, դարձավ խոնված ամբոխին. — կդնամ, կբերեմ գինված կազակներ, կտեսնենք, թե ով ե գլխից ձեռք վերցրածը:

— Գնա, կտեսնենք կազակներին ել, քեզ ել, աղայի լաքեյ, — ասաց Ավագը, կռացավ գետին, մի մեծ քար վերցրեց, ուղեց նետել դեպի հողաչափը, վորը սասաիկ կարծրած, ուզում եր կրկին խոսել, բայց մարդիկ բռնեցին Ավագի ձեռքը, ապա դիմեցին հողաչափին.

— Դե դնա կորիք, ինչ ես մեր գլխին ֆանրադի փուշը դարձել: Ձեռ տեսնում՝ եստեղ արյուն ե բանում: Թող աղան ինքը դար ու տեսներ, թե գլուխը վրան չեա կտաներ: Իսկ դու, քանի դեռ վողջ ես, շտապ հեռացիր:

Այլևս չխոսեց Գեվորգ Սարգսյանը և շտապ հեռացավ:

7

Հունիս ամիսն եր: Լեռնաշխարհի արևը ժպտում եր յերկնքից, յերբեմն դեմքը թաղցնում եր սպիտակ ու սև ամպիկների լետե, յերբեմն գուրս եր գալիս, ժպտում աշխարհին, նազանքով սահում յերկնքում և գնում դեպի մայրամուտը: Հեռու, կանաչին տվող արտերում յերիտասարդ տղաների, գեռափիթիթ պատանիների, դարունքվա նման գեղեցիկ սևաչյա աղջիկների խմբերը շրջում ելին դաշտի մեջ, սիրելի, ծնեբեկ, սինձ ու ծաղիկներ քաղում և յերգում բարձր ու քաղցրավազ ձայնով: Հանդի աչն մասերում, ուր յերևում ելին կարտոֆիլի ծաղկած հողամասերը, գլուխները կախ, թորխները ձեռքն երին, աշխատում ելին լեա մնացած գյուղացիները և կարտոֆիլի բուկը լցնում: Հեռու լեռները կողմը, ուր հնարավոր չէր խոտ հնձել, գութանավորները վարում:

ելին և հորովել տալիս: Յերբեմն վայրի ազալնիների խմբերը չերամներով թուշում ելին դաշտերից գեպի մերձակա բլուրները: Փոքրիկ տավարածներն ու հորթարածները լողանում ելին գետի ծանծաղուտ տեղերում, շորերն արագ հագնում և տավարը դանդաղ քշում գեպի արոտ:

Ահա այդ ժամին եր, վոր կազակների մի հեծելազոր գալիս եր գեպի Վարդաբլուր: Նրանց առաջից, հաղթական ու վես, իր սպիտակ ձին հեծած, գալիս եր պրիստավ Սարիբեկյանը: Նրա կողքից, նժույգ հեծած, գնում եր հողաչափ Գեվորգ Սարգսյանը, իսկ մի քանի քալլ հեռավորության վրա՝ ճոճկանեցի Հարությունը: Նա ևս նստել եր մի ձի և առաջին դրել հողաչափական գործիքները: Թե պրիստավը, թե հողաչափը և թե կազակները լուռ ելին, Միայն լավում եր ձիերի սմբակների դոփուունը: Նրանք Վարդաբլուր գյուղի դիմացը մի քիչ կանգ առան, պրիստավն ու հողաչափն ինչ վոր խոսքեր փոխանակեցին իրար հետ, ապա ձիերը խթանեցին և նորից առաջ անցան: Նրանց հետևեց կազակների հեծելազորը:

Յերբ նրանք հասան Մուքել աղալի կալվածքը — կտեվան — կանգ առան և հրամայեցին կալվածքի պահապանին, վոր Մուքել աղալին իրենց գալու մասին հայտնի: Պահապանն իսկույն բացեց մեծ դարպասի դուռը և անհայտացավ:

Մի քանի րոպեից հետո հայտնվեց Մուքել աղան, խնդրեց, վոր իր մոտ լիճեն, մի քիչ հաց ուտեն, ապա նոր գնան սահմանը կտրելու, սակայն պրիստավը հայտնեց, վոր աղալի և Վարդաբլուրի ու կուրթանի կուրգանները կտրելուց հետո իր շքախմբով կգա և հավուր պատշաճի մի լավ քեֆ կանեն:

Աղան համաձայնվեց:

Սակայն նա պարտք համարեց առաջմ մեկական¹¹³ բաժակ ողի խմեցնել պրիստավին, հողաչափին և կազակ¹¹⁴ շյցմայար

ներին: Վերջիններն միայն կարևոր և լուրջ գործերի ժամանակ ելին հաշվի առնում և հյուրասիրում: Դրա համար ել, ադան իր սպասավորներից մեկին հրամայեց, վոր անմիջապես իր մոտ բերեն գարուց քաշած տկով ողին:

Սպասավորները կատարեցին նրա հրամանը: Մուքել ադան ձեռքն առավ ողու տիկը և իր ձեռքով ողիով հյուրասիրեց պրիստավին, հողաչափին և ողու սիրահար փափախավոր կազակներին: Բոլորն աղալին շնորհակալություն հայտնելով և բեխերը սրբելով ճանապարհ ընկան:

Նրանք հասան Կուրթան գյուղի սահմաններին, ապա թեքվեցին աջ իջան գետը տանող գառիվայրը, անցան գետը և ձիերը քշեցին Կուրթանի լեռնային հանդամասերով: Յերբ նրանք բավականին ճանապարհ կտրեցին, հողաչափի կարգադրությամբ կանգ առան: Հողաչափը և շոճկանեցի Հարությունը իջան ձիերից և սկսեցին հողերը չափել և կուրգան կտրել:

Տավարած կուրթանցիները զարմացած նայում ելին և սկզբում չեցին իմանում, թե ինչ է կատարվում, սակայն չերբ իմացան, վոր աղալի հանդամասերի սահմանն են կտրում, ալևս մոռացան իրենց տավարը, իրար լեռանից սկսեցին վազել դեպի գյուղ և բոթը գուժել:

Յերբ կուրթանցիներն իմացան այս, սկսեցին աղմկել, խմբվել և կովի պատրաստություններ տեսնել: Նրանք զենք չունեին: Նրանց զենքն անտառներից կտրած լատանաչափ դադանակներն ելին, վորոնց մի հարվածով կարելի չեր տապալել թե ձիավորին և թե ձիուն: Նրանք այնքան ել կարևորություն չտվին հրացաններին և փայտերով զինված, խումբ-խումբ սկսեցին զիմել դեպի հողաչափն ու կազակները: Սակայն վերջիններս արդեն կտրել ելին կուրգանները, Մուքել աղալի հանդի մեջ առել Կուրթանի արագավանդ հողերը, մեծ անտառները, թալանները, բլուրները և զիմում ելին դեպի Վարդաբլուրի ընդարձակ դաշտերը: Նրանք իրենց չեկած ճանապարհով գնա-

ցին աղալի կալվածքը, Մուքել աղալին հայտնեցին, վոր կուրթանցիների հետ գործն առանց միջադեպի անցավ: Մուքել աղան չափազանց ուրախացավ, գոհութուն տվեց իր ամենակարող աստծուն, առանձնապես շնորակալութուն հայտնեց պրիստավին և քրտնավաստակ հողաչափ Սարգսյանին, ապա հայտնեց, վոր լերեկույան մսի, ողու և գինու մեծ պատրաստութուններ ե տեսնում: Նրանք շատ ուրախացան, իրենց ուրախությանը մասնակից արին կազակներին և խթանեցին նժուգները: Անցան աղալի հողամասերով, կտրեցին Վարդաբլուրի դաշտի ընդարձակ տարածութունները և կանգ քռան Վարդաբլուրի դիմաց: Հողաչափ Սարգսյանը և Ճոճկանեցի Հարութունը վոգեվորված իջան ձիերից և նորից գործի անցան:

Իսկ կուրթանցիները խուճբ խուճբ դիմում ելին Վարդաբլուրի դաշտը՝ դեպի հողաչափն ու կազակները: Նրանց առջևից գնում ելին Մագթաղյան Ավագը, Զուրաբը, Թամարանց տղերքը և կարապետ Հարութունյանը: Ծերերն անգամ մոռացել ելին իրենց ծերութունը և մասնակցում ելին արշավանքին:

Յերբ նրանք մոտեցան Վարդաբլուրի ձորակին, վորոշեցին կուրթանցիներից մի խուճբ մարդ ուղարկել Վարդաբլուր և իմաց տալ վարդաբլուրցիներին իրենց դիտավորութունների մասին, իսկ Ավագը, Զուրաբը և մի քանի տասնյակ կուրթանցիներ դիմեցին դեպի հողաչափն ու կազակները:

Յերբ վարդաբլուրցիներն իմացան հողերը խլելու գույժը, իսկույն խմբվեցին ծերունի Պողոսի տան շուրջը և սկսեցին ազմկել: Դուրս չեկավ ծերունի Պողոսը և չէր իմանում ինչ անել: Բոթն անսպասելի չէր և սարսաչեր իմանում ինչ անել: Փայտերով դուրս գալ կազակների դեմ: Չէ՛ վոր բոլորին կկոտորեցին: Բայց և այնպես, չէր կարելի թողնել, վոր աղան հողերը սեփականացներ:

«Ո՛ր, դժվար է, ծանր է», — մտածում էր ծերունի Պողոսը և լելք չէր կարողանում գտնել:

Մինչ այդ ամբոխն աղմկում էր և գոռում.

— Մեկ է, աղան մեր հողերը խլում է, սովից պիտի կոտորվենք: Ավելի լավ է միանգամից գնանք կոտորվենք:

— Հայրիկ, լավ են ասում, — ասաց ծերունի Պողոսի մեծ վորդին՝ Գրիգորը:

— Գնանք, ձեր կամքը լինի, վորդիս, — ասաց ծերունին և արցունքները հոսեցին նրա տանջված աչքերից:

Վարդաբլուրցիները ևս, արագ անցան իրենց տները և սկսեցին կուրթանցիների նման հաստ ու լերկար փայտերով զինվել:

Ծերունի Պողոսը գնաց գյուղամեջ, վորպեսզի լետ մնացող չլինի: Նա տեսավ, վոր գյուղում դժվար թե մարդ լինի մնացած, ուստի ցանկացավ գյուղից դուրս աշխատանքի գնացած մարդկանց ևս մասնակից անել: Նա այդ պատճառով գնաց գյուղի լեկեղեցին, մոտեցավ զանգակատանը, ձեռքն առավ զանգակները պարանները և սկսեց հավարի զանգ տալ:

Մարդիկ իրար անցան և սկսեցին լեկած կուրթանցիների հետ դիմել դեպի հողաչափն ու կազակները:

Շարքերի առջևից գնում էր Մաճկալանց Ստեփանը, նրա լետեից՝ Սհոն, Գիքոր ամին, Փարեմուզը, Ապրոն, Գրիգորը, Մատոն, Ալեքսան Յեգեչյանը, Արշակը և Վարթմը: Նրանց լետեվից խառնիխուռն գնում ելին մի քանի հարյուր գյուղացիներ, վորոնց մեջ աչքի լեր ընկնում Փահլիան Համբարը: Նրա լերակների մեջ խաղում էր հորդացած արյունը և նա մի լատան ձեռքին, ողի մեջ ճոճելով, գնում էր: Նրա այդ հաղթական լերթը գյուղացիների մեջ ուժեղացնում էր քաջության, խիզախության, կորովության վողին, և դեն վանում կասկածամտությունը և վախկոտությունը:

Երանք իջան ձորակը, անցան գետը, բարձրացան ձորագլուխը, ընկան դաշտը և գիմեցին գեպի կազակները: Յերբ Ավագը նկատեց, վոր վարդաբլուրցիները մեծ բանակով են դալիս, վորդի առավ: Նա մոտեցավ հողաչափին:

— Լսիր Սարգսյան, վերջ տուր հողը չափելուդ:

Հողաչափը զարմացած գլուխը բարձրացրեց, նախեց Ավագին և մի դառն ժպիտ խաղացրեց գեմքին:

— Ի՞նչ ես նայում, — գոռաց Ավագը: — Քեզ ասում են՝ հողը չափելուդ վերջ տուր, նշանակում ե՛՛ վերջ տուր:

— Դու սիվ ես, սիւմ շունն ես, վոր ինձ հրամայում ես, թե՛ վերջ տուր, — գայրացած գոչեց հողաչափը և նախեց պրիստավի կողմը:

— Յես քու... — կատաղած գոչեց Ավագը, կռացավ մի մեծ քար առավ և ուժգին խփեց հողաչափի կրծքին: Հողաչափը ընկավ գետին:

— Հրացանները պատրաստ, — բղավեց պրիստավը կազակներին, ապա դարձավ խմբված գլուղացիների կողմը և հրամայեցար գոչեց. — Հեռանալ այստեղից:

— Դու սիվ ես, վոր մեր հողերը խլում ես և մեզ ել հրամայում ես հեռանալ, — ամբոխի միջից հնչեցին մի քանի տասնյակ ձայներ:

— Յես ձեր... կրճատացրեց ատամները Սարիբեկյանը և գոչեց կազակներին. — Կրակ ողբ մեջ: Հրացանները ճարճատեցին: Սակաջն այդ միջոցին պրիստավի և կազակների համար անսպասելի և անակնկալ կերպով, փաշտավորված գլուղացիներից մի քանի տասնյակ հողի կատավորված գլուղացիներից մի քանի տասնյակ հողի կատավորված գլուղացիներից հարձակվեցին և փայտերի ուժգին հարվածներով ցրիվ տվին գորամասը: Ձիերը խրանեցին և սկսեցին ուշագնաց կազակներին քարշ տալ լաջն դաշտի միջով:

Պրիստավը սուրը հանեց և ցանկացավ կազակներին հրամայել ձիերի սմբակները տակ տրորել խռնված գլու-

դացիներին, բայց այդ միջոցին փայտի մի քանի հարվածներ իջան նրա թիկունքին և թևերին, աջ թևը կոտրվեց, նա սուրը ձեռքից վար գցեց և ցանկացավ ձախ ձեռքով բռնել աջ թևը՝ ցավը մեղմելու համար, սակայն արագ մի վոսալունով վրա հասավ Ստեփան Մաճկալյանը, բռնեց պրիստավի ձիու սանձից, մյուս ձեռքով սկսեց փայտի հարվածներ տեղալ նրա ուսերին և գլխին: Այդ միջոցին Փահլևան Համբարը, վորն արդեն իր ուժերն ազատ չափելու տեղ եր գտել, մի հարված իջեցրեց պրիստավի ձիու գավակին, վորից նժույզը կորցրեց իր հավասարակշռութունը, գավակը և փորը գեանովը տվեց, ապա ուշքի չեկավ, Ստեփանին տվեց իր վոսքերի տակ և պրիստավին փախցրեց դեպի Ջալալ-Ողլի: Ավագն ել արդեն մի փայտ եր գցել ձեռքը և իր ընկերներին՝ Սողոյի, Առաքելի և Հակոբի հետ հարվածում եր գլուխները կորցրած կազակներին, և մահամերձ գետին գլորում: Յերբեմն փախող կազակները կրակում ելին ամբոխի կողմը, վորից Սհոն և մի քանի հոգի ծանր վիրավորվեցին: Գյուղացիներն արբել ելին իրենց հաղթանակով: Նրանք կարողացել ելին կազակների զորամասը լերկու մեծ մասի բաժանել: Մի մասը փախչում եր Ջալալ-Ողլի, մյուս մասը՝ դեպի Մուքել աղալի կալվածքը: Իսկ մի քանի տասնյակ ձիեր փայտերի հարվածների ցավից գլուխները կորցրած, զանազան ուղղությամբ իրենց վրա տանում ելին ուշաթափ կազակներին:

Գյուղացիներն առհասարակ աշխատում ելին մարդ չսպանել, այլ միայն ծեծել և իրենց հողամասերից քշել՝ կարծելով, վոր դրանով հարիքը կարող են կանխել:

Յերբ գլուխները կորցրած կազակները փախան դեպի Ջալալ-Ողլի, արդեն մութն եր:

Վարդաբլուրցիներն ու կուրթանցիները պատրաստեցին նաշափայտեր, վիրավորներին դրեցին նրանց վրա, տարան Վարդաբլուր՝ միշտ բարձր կանչելով՝ «Ա՛խ, մի

Մուքել ադան լեկած լիներ, մենք նրա դատաստանը տեսնելինք: Նա լավ պրծավ ձեռքներինս»:

8

Կռիվն անցնելուց վեց որ հետո, Մուրբ Գեվորզի կոնդի լետևից չերևաց կազակները մի զորամաս: Գյուղացիները վաղուց ելին լսել, վոր եկզեկուցիա պիտի գա, գյուղերը պատժի չենթարկի և կռվի մասնակիցներին ձերբակալի: Դրա համար ել կռվի մասնակիցներն աշխատում էին հազուստները փոխել, իսկ ովքեր միրուքներ ունեցին թողած, այդ հինգ-վեց որվա ընթացքում խուզել էին տալիս և սափրվում: Այնպես վոր, ծեծվող և վիրավորվող կազակները նրանց ճանաչել չեցին կարող: Գյուղացիներից վոմանք Ջալալ-Ողլում լսել էին, վոր եկզեկուցիան սարսափելի բան է, սակայն կռվի մասնակիցներից վոմանք արհամարհական պատասխան էին տվել և հեզնել թե կազակներին և թե սպասվող դժբախտութուններին: Բայց կալին այնպիսի գյուղացիներ էլ, վորոնք խելոք և գիտուն մարդկանցից իմացել էին, թե եկզեկուցիան ինչ սարսափելի դժբախտութուններ է բերում: Նրանք իրենց լսածները տարածել էին գյուղերում և սարսափը կրկնապատկել: Այնպես վոր, գյուղացիներն արդեն մահադող սպասում էին այդ լերկնային պատուհասին: Նրանց սարսափը բազմապատկվեց, չերբ արդեն իրենց սեփական աչքերով տեսան դեպի Վարդաբլուր շարժվող կազակները եկզեկուցային հեծելազորը: Գյուղացիներն իրարով անցան: Նրանք խմբվեցին ծերերի շուրջը, սկսեցին աղմկել: Նույն ժամին սկսեցին հնչել լեկեղեցու զանգերը, անագ զանգ տալ: Խուճապն ավելի ու ավելի կրկնապատկվեց, զգիրը թաղից-թաղ, տնից-տուն ընկած, կանչում էր. «Ձուլում է գալիս, այ ժողովուրդ, այ ու հաց տարեք կազակների առաջը»: Ծերունիներն ու պառավները գնում էին լեկեղեցու բակը, համբուրում լեկեղեցու դուռը,

ձեռքները պարզում լերկինք և աստծուց ոգնություն խնդրում: Պառավ կանայք լալով շրջում ելին անից-տուն և սարսափահար հայտնում, վոր Նեոն աշխարհ ե լեկել և աշխարհի վերջն ե: Մի քանի լերագահաններ ել պատմում ելին, վոր շուտով ջրհեղեղ պիտի լինի և աշխարհը կործանվի:

Ամեն տեղ տիրում եր սուգ, լաց, վաչնասուն: Մի խումբ մարդիկ, ծերունի Պողոսի խոհրդով, սկսեցին շրջել գլուղամեջ, հանգստացնել հասարակությանը, վոր եկզեկուցիան սարսափելի չե, ինչպես նկարագրում են, այլ վոր լեկող կազակները լերկու որ պիտի մնան և վերադառնան իրենց տեղը:

Մինչ գլուղացիները մի մասը հանգստացնում եր գլուղացիներին, մյուս մասը շարունակում եր անաբեկել՝ բարձր կանչելով՝ «Չեյ, ժողովուրդ, դուլում ա... Աստծու լերկնային պատուհաս ա լեկել... Մեր գլուղերը Սողոմ-Գոմոր պիտի դարձնեն... Աղ ու հաց տարեք առաջները... Գուցե թե մեզ խղճան»:

Կանայք լալիս ելին, ծնկները ծեծում: Ամուսիները սաստում ելին նրանց, վոր լռեն:

Կազակները հետզհետե մոտենում ելին և սարսափն ու խուճապը դարձնում աննկարագրելի:

Գուժկանները բռթը հասցրին կուրթան և աչտեղ ել սկավեց նուլն իրարանցումը, սուգը, լացը, վաչնասունը և խուճապը:

Վարդաբլուրի ծերերից ընտրվեց մի պատգամավորություն, վորն աղ ու հացով գնաց դեպի կազակների գորամասը: Նրանց մեջ ելին ծերունի Պողոսը, Փարեմուզը, Գիքոր ամին և մի քանի այլ մարդիկ:

Կազակների գորամասը հասավ ձորակր և կանգ առավ: Ծերունիներն անցան գետը՝ սպիտակ դրոշակ պարզած և աղ ու հացով մոտեցան կազակներին: Կազակների կապիտանը և գավառապետն առաջ անցան: Նրանք վերցրին հաց, աղ ցանեցին վրան և կերան:

— Այժմ, — դարձավ գավառապետը խնդրող ծերերին, — ձեր գյուղը և կուրթանցիները մի ամբողջ ամիս պիտի կերակրեն կազակների զորամասը:

— Աղա, պատրաստ ենք ձեր հրամանը կատարելու, — ասաց ծերունի Պողոսը:

— Հա՛, վոր այդպես ե, — ասաց գավառապետը, — այժմ անհրաժեշտ ե ձիերի համար բերել հինգ հարյուր փութ դարբի, իսկ կազակների համար հարյուր փութ թխած հաց և քառասուն փութ վոշխարի միս:

— Մեր աչքի վրա, աղա: Այդ բոլորը կկատարենք, — ասաց ծերունի Պողոսը: — Բայց մի բան ենք խնդրում:

— Ի՞նչ:

— Վոր գյուղը չմտնեք, վորովհետև կանայք սարսափելի վախենում են:

— Սյդ ձեր գործը չե, — զայրացավ գավառապետը: — Դեռ գյուղին ել պիտի մտնենք և ձեր դատաստանն ել տեսնենք: Իսկ այժմ ձեզ տրվում ե քսան ըոպե ժամանակ:

— Հրաման քեզ, աղա, — ասաց ծերունի Պողոսը և ցանկացավ իր ընկերների հետ լեռ դառնալ:

Սակայն այդ միջոցին կազակներից մեկը մոտեցավ, պատվի առավ գավառապետին և ասաց.

— Ձերդ գերասպատվութուն, այս ծերերը ևս կռվի մասնակիցներից են:

— Ովքե՞ր,

— Այ՛ սա, սա և այս մյուսը, — կազակը մատով ցույց տվեց Փարեմուզին, Գիքոր ամուսն և ծերունի Պետրոսին:

— Այդ դեպքում, — դարձավ գավառապետը ծերունի Պողոսին, — դուք գնացեք կատարելու մեր պահանջները, իսկ սրանք կմնան մեզ մոտ: Ապա դարձավ կապիտանին.

— Հրամայեցեք կազակներին, վոր սրանց իսկուհն կապկպեն:

Կապիտանի հրամանով, իսկուհն բաժանվեցին մի

քանի կազակներ, առանձնացրին ծերերին և կապկպելով՝ խիստ հսկողութեան տակ առան:

Ծերունի Պողոսը մեծ վշտով ու ցավով լեռ դարձավ, անցավ գետը և դիմեց գյուղ:

Նա գուլթը հողորդեց գյուղացիներին և լերիտասարդները գործի անցան: Մի քանի հոգի գնացին հանդը վոչխարներ բերելու, մի խումբ ել սկսեց հաց հավաքել, իսկ մեծամասնութունը՝ հորերից դարի հանել:

Առաջին հերթին գյուղացիները, ծերունի Պողոսի և նրա վորդի Գրիգորի գլխավորութեամբ, կազակների կապիտանին հանձնեցին հարցուր փութ թխած հացը, ապա հինգ հարյուր փութ դարին և մսացու խոցերը:

— Այժմ, ծերուկ, — դարձավ գավառապետը ծերունի Պողոսին, — պիտի գամ գյուղը և դուք ցույց պիտի տաք կովի մասնակիցներին:

— Պարոն գավառապետ, լեռ վոչ վոքի չեմ տեսել կովի գնալիս:

— Ստու՛մ ես, քյոփակ, — գայրացավ գավառապետը:

— Են Սուրբ Սարգիսը գիտենա, պարոն գավառապետ, — սկսեց արգարանալ ծերունի Պողոսը:

— Այ դու խորամանկ ծեր աղվես, — գլուխը լերերցրեց գավառապետը և ապա հրամայաբար գոչեց. — Հիմա կտեսնենք քո Սուրբ Սարգսի գիտենալը: Դե, տղերք, — դարձավ կազակներին, — գնանք:

Մի լերեսուն ձիավոր կապիտանի և սպայի հետ անշատվեցին գորամասից և դիմեցին գյուղ:

Կազակների լերևալը գյուղի մեջ սարսափ առաջացրեց: Բակերից և տներից գալիս ելին պառավ կանանց լացի ձայներ: Պառավներն աշխատում ելին իրենց աղիոդորմ լացով ազդել կազակների վրա, նրանց գութը շարժել վոր ներողամիտ լինեն դեպի կովի մասնակիցները:

Գավառապետը վորքան ցանկանում եր կովի մեղսա-

կիցները անուաններն իմանալ, չէր հաջողվում, վորովհետև գլուղացիները հրաժարվելով հրաժարվում էլին բանասելուց: Ուստի և, նա հարկադրված չեղավ տներից դուրս բերել բոլոր աղամարդկանց և ցուլց տալ կովի վայրում չեղած կազակներին: Կազակներն իհարկե դժվարանում էին ճանաչել մարդկանց և հաստատել նրանց մեղսակից լինելը, բայց հարկադրված, իրենց խայտառակութունը ծածկելու համար, առաջին իսկ պատահած մարդուն մատնացույց էլին անում և ձերբակալել տալիս:

Գավառապետն իսկական մեղավորներին գտնելու համար հարկադրված չեղավ գնալ Տեր-Վանկոյի մոտ և նրա ողնութունը խնդրել:

Տեր-Վանկոն զգաց, վոր չեթե գավառապետն իր տընից դուրս գալով սկսի իսկական մեղավորներին ձերբակալել, ինքը մատնիչի անուն պիտի հանի և խայտառակվի: Ուստի և, հետքը կորցնելու համար, կանչել տվեց Մուքել աղային:

Մի ժամ հետո, կազակներով շրջապատված, հայտնվեց նաև Մուքել աղան և իջավ քահանայի մոտ:

Մի քանի ժամ հետո Տեր-Վանկոյի տնից դուրս չեկավ գավառապետը, նստեց իր ձին և սկսեց կազակներով շրջել գլուղի մեջ: Նա ցուլց եր տալիս իրեն աչնպես, վոր, իբր թե, վոչ վոքի անուն իրեն հայտնի չե, սակայն մի քանի ժամից հետո պարզվեց, վոր նրա մոտ կա առանձին ցուցակ: Ըստ այդ գաղտնի ցուցակի, գավառապետն անցնում եր տնից տուն և դուրս բերում մեղսակիցներին:

Լավում էլին լաց, սուգ, վախասուն և հեծեծանքներ: Կազակները զոռով դուրս էլին քաշում գլուղացիներին և մտրակներով անընդհատ հարվածում: Յերբեմն պառավ մայրերն առաջ էլին ընկնում, գուլթ աղերսում, սակայն կազակները և գավառապետը վոչ վոքի աղերսին ուշադրութուն չեյին դարձնում:

Այսպէս տեւց չերեք որ, վորից հետո մի քանի տասնյակ մարդ արդեն գյուղամիջի տան սենյակներից մեկում բանտարկված ելին և մի քսան կազակ այդ շէնքն ողակած պահպանում ելին:

Այս բոլորից հետո, գավառապետը հրամայեց կազակների գորամասի կիսին՝ մնալ գյուղում: Սկսեց կազակներին բաժանել տների վրա: Յուրաքանչյուր ընտանիքի տրվում եր չերեք կազակ, իսկ ձերբակալվածների ընտանիքներին՝ չորս, հինգ:

Այդ բոլորին գյուղացիները պիտի ամբողջ ամիս կերակրելին և պահելին:

Տեր-Վանկոն դիմեց գավառապետին, վոր Նիկողոսյանների, Սարգսյան Սաքոյի և Կոռքերանց Թաթոյի ընտանիքները, վորպէս անմեղսակից տարբեր, ազատվեն եկղեկուցիացի: Գավառապետը կատարեց քահանայի ցանկութունը և մնացած կէս գորամասով անցաւ Կուրթան, ուր արդեն տիրում եր լաց, սուգ, վաճախուհի և հեծեծանք:

Նա աչնտեղ աչն դժվարություններին չհանդիպեց, ինչ դժվարությունների հանդիպել եր Վարդաբլուրում, վորովհետև նախորոք կազմած ուներ ղեկավար մեղսակիցների անուն ազգանունները: Նա ուղղակի ցուցակով կանչել եր տալիս ուզած անձնավորություններին, կալանքի լինթարկում և կապկպել տալիս:

Այս բոլորը կատարելուց հետո, Կուրթանի մի քանի տասնյակ ձերբակալվածներին գավառապետը հանել տվեց գյուղական բանտից, գցեց կազակների առաջը և քշեց դեպի Վարդաբլուր:

Բանտարկյալների առջևից, թևերը կապած, դնում եր Ավագ Մագթաղյանը, նրա լետևից կարապետ Հարությունյանը և Զուրարը, նրանց լետևից՝ Թամարանց, Ներկարարանց, Ղարաբաղցոնց տղերքն ու Կուրթանի մյուս բանտարկյալները: Նրանցից մի քանի տասնյակ քալլ հեռավորության վրա, քալլում ելին բանտարկյալների հարազատները: Խեղճ պառավ մայրերը քալլում ելին վոտա-

բորիկ, տատասկների, դերբուկների միջով, վտառներն արյունոտում, լալիս և փորձում մոտենալ կազակներին, սակայն կազակները չեա ելին դառնում, մտրակներով կամ հրացանի կոթերով հարվածում մոտեցողներին, հայհուում և ապա արագացնում բանտարկյալների ընթացքը: Ճանապարհը շատ եր չորկար և բանտարկյալներն արագ քայլելուց հոգնում ելին, ուստի ցանկանում ելին դանդաղ քայլել և բողոքում ելին, բայց կազակներն ալդպիսիներին հրացանի կոթերով հարվածում ելին և քշում:

Յերբ նրանք հասան կտեվան և պիտի նրա միջով անցնելին, Ավազը մի պահ կանգ առավ, ձեռքը մեկնեց աղալի հնամենի դղյակի կողմը և ասաց.

— Ո՛վ Մուքել աղա, սա քեզ եժան չի նստիլ: Մի ո՛ր քո դատաստանը կտեսնենք:

Մոտեցավ մի կազակ, մտրակով ուժգին հարված իջեցրեց նրա թիկունքին և գայրացած գոչեց.

— Ի՞նչ ես կանգնել և խոսում: Գնա՛

Ավազի արյունը գլուխը տվեց, բայց ի՞նչ կարող եր անել: Նա միայն մի խոր հռոտչանք արձակեց և մյուս ընկերների հետ շարունակեց ճանապարհը:

Նրանք հասան Վարդաբլուր և կանգ առան գլուղի փոքրիկ հրապարակում: Այստեղ բանտից հանեցին Վարդաբլուրի բանտարկյալներին, միացրին կուրգանցիներին, մի քանի տասնյակ հեծյալ կազակներով շրջապատեցին և քշեցին դեպի Ջալալ-Ողլի: Նորից սկսվեց լացը, սուգը և վայնասուռը: Մայրերը դարձյալ առաջ ելին նետվում, լալիս, ջահել ամոթխած հարսները հագիվ պահում ելին իրենց լացի ձայնը, խուլ հեկեկում, և արցունքի կաթիլները հոսում ելին նրանց խոշոր, սև, տանջված աչքերից: Նրանց մանկիկները զրկներից պարզում ելին իրենց փոքրիկ թաթիկները հեռացող հայրերի կողմը և թոթովում:

Կալիս ելին մայրերը, լալիս ելին ծերերն ու պառավները և գնում բանտարկյալների լետևից:

Նրանք գնում ելին, բայց միաժամանակ չելին իմանում, թե ուր են գնում և ինչու:

9

Տուն դարձալ ուրացող Ռոստոմը: Նա նստեց որեր, գիշերներ և մտածմունքների ծովն ընկալ:

Տանջում եր խիղճը՝ չերզումը սուտ, գլուղացիների վողբը դառնաղի, ծերունիների վիշտը անամոք և բըռնվածների ընտանիքներն անողնական:

Նա տանջվում եր:

Յեվ նրա տանջանքը խորն եր ու անհատնում:

Նա քուն չունեեր:

Հենց վոր ուզում եր քնել, չերեվում եր դժողքն իր սարսափներով:

Յելնում եր Ռոստոմը հանկարծ իր տեղից և սարսափած բացականչում:

Չարթնում եր նաև Ռոստոմի կինը և մարդուն նախատում:

— Ի՞նչ ես գեվոտել, աչ մարդ: Ինչո՞ւ չես քնում:

Լսում եր Ռոստոմը, վոչինչ չեր խոսում:

Նա մտածում եր դժոխքի, չերզումի և տանջվող գլուղացիների մասին:

Նա քնում եր:

Ու ահա չերևում եր կրկին դժոխքը՝ նոր սարսափներով և զարհուրելի արհավիրքներով:

Նա հավաքում ե իր վերջին ուժերը և մի սարսափելի հիշ արձակում...

Ռոստոմը զարթնեց իր ձայնից:

Նա հազիվ եր շնչում և ամբողջ մարմնով դողում եր:

Չարթնեց նաև Ռոստոմի կինը և նախատեց դիվահար ամուսնուն:

Արթնացալ նաև նրա մեծ վորդին՝ Արզումանը և մտածեց հոր մասին:

Մի ժամ հետո, Ռոստոմը հանգստացավ:

Նա կանչեց Արզումանին և ասաց.

— Յես մեռնում եմ, բայց դժբախտ մահով: Ի՞նչ անես, թե մեր լերդումն ինչ արավ: Մենք քանի տներ ավերեցինք մեր լերդումով: Չար աղան կուրացրեց մեզ, և լերդումը մեր աչքերը բռնեց: Լսիր, վորդիս, հորդ վերջին խոսքը: Անցիր աղալի հակառակորդների կողմը և պալաքարիւր նրա դեմ: Ծախիր իմ ամբողջ ունեցվածքը և այդ գործի համար դիր: Յեթե չկատարես վերջին կամքս, իմ նզովքը քեզ:

— Լսում եմ, — բացականչեց Արզումանը:

Նա հեկեկաց և արցունքները հոսեցին նրա աչքերից: Հեծկլտաց նաև Ռոստոմի կինը:

Ցանկացան քահանա կանչել, բայց Ռոստոմն արդելեց: Մի ժամ հետո նա մեռավ:

Սուգն ընկավ նրա տան մեջ:

Իմացան նաև հարեվաները, հավաքվեցին այնտեղ և սկսեցին վողբալ նրա լեզերական մահը:

Նրանք լալիս ելին, հիշում իրենց հարազատներին, լալիս և լացացնում իրար:

Ռոստոմի դիակը տարան լուսաբացին, դրին լեկեղեցի և հաջորդ սրը թաղեցին:

Հուզարկավորները վերադարձան Ռոստոմի տունը, կերան նրա հոգեհացը, խմեցին չերմացնող ողին, գովեցին հանգուցյալի բարեմասնությունները, առաքինի դժերը, ցանկացան նրա հոգուն լեզեմի դրախտը և կրկին խմեցին ննջեցյալի հոգու լուսավորության կենացը, ցրվեցին իրենց տները և մոռացան թե Ռոստոմին, թե նրա գործերը, թե նրա ընտանիքը:

Չմոռացավ նրան միայն նրա հարազատ վորդին՝ ճշմարտախոս և անշահախնդիր Արզումանը:

Նա լուռ եր որերով և մտածում եր իր մեռած ու դժբախտ հոր մասին: Հոր խոսքերը դեռ հնչում ելին նրա ականջներում:

Նա դարձավ Մուքել աղայի ամենադատան և կատարի հակառակորդը:

Նա ծախեց հոր ունեցվածքը և աղայի դեմ պայքարի լելավ:

Նա շրջում եր քաղաքից քաղաք և փաստաբանների դռները ծեծում:

Մի որ ել, լերը նժույգ հեծած, մեծ հույսերով քաղաք եր գնում, ճանապարհին լերևաց Մուքել աղան և կանգ առավ:

Նա մի կատարի հայացք ձգեց Արզումանի վրա և զայրութիւն հագիվ զսպելով՝ ասաց.

— Հորթը ցուլ գոմեշի հետ լուծ չի քաշիլ, Արզուման: Յեկ քեզ ել մի թուլափայ տամ, ձենդ կտրիլ, վեր ընկիլ: Ի՞նչ ես լետեիցս ընկել, վոտքիցս բռնել և բաց չես թողնում:

— Սազական չե աղա մարդուդ այդպիսի բան, — ասաց Արզումանը: Տեսնում եմ, վոր ծերացել ես, աչքերիդ լուխը հատել ե և լուծ քաշող լեզն աչքիդ հորթ ե լերևում, իսկ քոս ընկած ձագը՝ ցուլ գոմեշ: Դո՛ւ, աղա, լեթե այնքան զալումն ես, վոր կարողանում ես մենակ լերկու գլուղի մեծից սկսած մինչև փոքրերի վոտքերը կծել և արյունոտել, սպա մեզ համար ել այնքան դժվար չե մի կատարած դալի վոտքիցը բռնել:

Աղայի արյունը զլուխը տվեց: Նա չեր սպասում, վոր Արզումանն իրեն կարող եր այդպիսի պատասխան տալ: Ցանկացավ նորից մի բան ասել, սակայն զգաց, վոր դիմացինն ավելի վատ պատասխան կտա, ուստի միայն ատամների արանքից սպառնազին ասաց:

— Յես քո դատաստանը հետո կտեսնեմ:

— Այդ կտեսնենք, — հեղնեց Արզումանը ու մտրակեց իր ձիուն:

— Այո՛, կտեսնենք, — կրկնեց Մուքել աղան և իր նժույգը քշեց դեպի իր կալվածքը:

Մի գիշեր, լերը Արզումանը հանգիստ քուն եր մտել, պրիստավ Սարիբեկյանը, հիսուն կազակի գլուխ անցած, չեկավ Գյարգյառ գյուղը և շրջապատեց Արզումանի տունը: Շները տեղերից չեղան և սկսեցին կատաղած հաջել: Պրիստավը, տանուտերը և ուրյազնիկն ուղեցին առաջ անցնել, սակայն շներն ավելի կատաղեցին և քիչ եր մնում, վոր ձիավորներին ձիերից վայր բերեն: Նրանք կանգ առան և վորոշեցին Արզումանին տնից դուրս կանչել:

— Այ տանտեր, վեր կաց, — կանչեց տանուտեր Ներսեսը:

Արզումանը չերազի մեջ եր: Նրան թվում եր, թե ինքը սարումն ե և ավագակները բինին վրա չեն տվել:

Այ տանտեր, — կրկին կանչեց տանուտերը:

Շներն ավելի կատաղած սկսեցին հաջել: Գյուղի դանազան կողմերից թարժած լեղած շները ևս սկսեցին անհանգիստ հաջել և խանդարել գյուղի անդորրը:

— Այ տանտեր, — ավելի զայրացած հնչեց տանուտերի ձայնը:

— Այ մարդ, — ձեռքով հրեց Աննամանն իր ամուսնուն:

— Հը, ի՞նչ կա, — շիտթված քնից վեր թռավ Արզումանը:

— Յես ի՞նչ իմանամ, շներն իրար կերան: «Տանտեր» են ձեն տալիս, ինչ վոր անձանոթ ձեներ են լավում:

Արզումանն իսկույն հագավ անդրավարտիկն ու արխալուղը և դուրս չեկավ պատշգամբ:

— Ո՞վ ե, — ձայն տվեց նա:

— Մենք ենք, — լավեց տանուտերի պատասխանը:

— Դե տուն չեկեք, ել ինչո՞ւ չեք դռանը կանգնել:

— Ենպես շներ չունես, վոր մարդու մոտ թողնեն:

— Արի հո, — շներին կանչեց Արզումանը և առաջ անցավ:

— Դե արի, — ձայն տվեց նա:

— Մենակ լես չեմ. պրիստամբու ել ե:

— Վոչինչ, ալ ելի լավ: Յեկեք տուն, հանգստացեք, հաց կերեք, հետո կիմանանք, թե ինչու լեք լեկել:

— Հաց ուտելու ժամանակ չունենք:

Շորերդ հագիր և շտապ դուրս լեկ, — հաստ ձայնով, սառը և հրամա, աբար ասաց պրիստամբու:

Արդումանը լուեց: Նա հասկացավ, վոր մի բան կա, թե չե ինչո՞ւ պետք ե մութ գիշերով դալին իր մոտ: Նա լետ դարձավ, մտավ տուն և սկսեց հագնվել:

— Ի՞նչ խաբար ե, — հարցրեց կինը:

— Ով ե իմանում, սատանան գիտե, — տարակուսանքով պատասխանեց Արդումանը. — տանուտերն ու պրիստամբու են և մի խումբ ձիավոր կազակներ:

— Անպատճառ քեզ բռնելու լեն լեկել, — ասաց Աննըմանը և սկսեց աղիողորմ լաց լինել:

— Ինչո՞ւ լես լաց լինում: Ի՞նչ եմ արել, վոր բռնեն:

— Հենց եդ ե, վոր բան չանողներին են բռնում, իսկ անողներն ազատ ման են դալիս: Քեզ հազար անգամ ասի, վոր Մուքել աղալի հետ գլուխ մի դիր, — նախատեց Աննմանն ամուսնուն: Նա քեզ հողեց-հողի կկորցնի:

— Լավ, Աննման, — մեղմ ասաց Արդումանը, — տղամարդ մարդուն ամեն բան ել կպատահի: Վոչինչ:

— Արդուման, շուտ արա, — դրսից ձայնեց տանուտերը:

— Ա՛յ եդ բլբլան լեղուդ բերանումդ կտոր-կտոր լինի, քրքրվի, — անիծեց տանուտերին Աննմանը:

— Լավ, դալիս եմ, — պատասխանեց Արդումանը և ձեռքը մեկնելով կնոջը, ասաց. — Աննման ջան, չվախենաս: Ասում ե՛ իշին նստելը մի պակասութունն ե, վեր դալը լերկու: Տղամարդ չենք լինիլ, լեթե կիսատ ճանապարհից լետ դառնանք:

Ապա մոտեցավ մանկան որորոցին, նրա վրալից լետ քաշեց շորը և բացեց մանուկի դեմքը: Մանուկը քնած եր անուշ քնով և հանգիստ շնչում եր: Արդումանը նայեց,

Մուքել աղան: Այնտեղ ելին նաև շրջանի գյուղերից մի քանի սևահոգի մարդիկ, իրենց տանուտերը, պրիստավ Սարիբեկյանն ու նրա հետ յեղած ուրլաղնիկը:

Սկսվեց Արզումանի քննությունը: Նրան մեղադրում ելին այն բանի համար, վոր, իբր թե, յերբ Մուքել աղան քաղաքից վերադառնալիս ե լինում իր կալվածքը, Արզումանը դուրս ե յեկել դարանից և դուշունով հարձակվել Մուքել աղալի վրա: Մուքել աղան կարողացել ե պաշտպանվել այնքան ժամանակ, մինչև վոր դուրս են յեկել նրա մարդիկը և փախցրել մարդասպանին: Ի հարկե, Արզումանն սկսեց արդարանալ և ապացուցել, վոր այդ բոլորը սարքած անհիմն հերյուրանք ե, սակայն դատավորը լռեցրեց նրան և հարցաքննեց վկաներին: Բոլոր վկաներն ել միաձայն հաստատեցին, վոր իրոք այդ որը, ճանապարհով իրենց անցնելու ժամանակ, ակնատես են յեղել այդ բոլորին և մարդասպանին հալածել: Խոսք առավ նաև պրիստավ Սարիբեկյանը և հայտնեց, վոր Արզումանին ձերբակալելու ժամանակ նա ղիմադրություն ե ցուլց տվել: Այս բոլորն ապացուցված համարելով, դատավորը, հինգ ըոպե տևող ընդմիջումից հետո, հայտարարեց դատարանի վճիռը, ըստ վորի Արզուման Ռոստոմի Քյալաշյանը յենթարկվում ե տաս տարվա ազատազրկման, վորպես հակապետական տարր և անաբեկիչ, աքսորվում ե Արևելյան Միբիր՝ չոր յեղբայրակիցների — աքսորված վարդաբլուրցիների և կուրթանցիների մոտ, և վոր վորոշումը յենթակա չե բեկման:

Այդպես ել արին:

Մի քանի ամիս հետո, Արզումանն արդեն աքսորված վարդաբլուրցիների և կուրթանցիների մոտ եր:

Նստած ե ծերունի Պողոսը:

Նրա չիբուխից ծուխը պալան-պալան բարձրանում ե

վեր, և նա մտածմունքների ծովն ե սուղվում:

Նրա դեմ նստած ե նրա մեծ վորդին՝ Գրիգորը:

Նա ևս ծխում ե և հոր նման միտք անում:

Նրանց հետ նստած են նաև Վարդաբլուրի և Կուր-
թանի պատկառելիները՝ իմաստուն ու մեծ ծերունիները:

Նրանք չեն խոսում:

Նրանք ևս տխուր են և տրտում:

Նրանք ևս ծխում են, և ծուխն ամպի նման բռնում
ե ոդան:

Բոլորն ել ունեն մի ցավ, մի անհատնում վիշտ:

Նրանց հոգին կրծում ե Տեր-Հակոբի, Տեր-Հովհաննեսի,
յերկու գյուղի դավաճանները և մեծատունների քսամեելի
արարքը:

Նրանք մտածում են Մուքել աղայի ազահության և
մարդկալին ստորության մասին:

Նրանք ծխում են:

Յեվ ծուխը պատում ե նրանց ալեհեղ գլուխները,
ինչպես մթին ամպերը սարերի ճերմակ կատարները:

Նրանք ծխում են և յերբեմն տխուր հառաչում:

Նրանց հառաչանքները դուրս են թռչում նրանց խոր
հոգուց, ինչպես հառաչքը պղտոր կոհակների:

Նրանք ծխում են:

Վերջապես ուզեց խոսել մի ծերունի և արցունքները
հոսեցին նրա աչքերից:

Հասկացան նրան բոլոր ծերերը և հուսադրեցին:

— Ավագս գնաց, — հեծկլտաց ծերը, և ծերունիները
խոր հառաչեցին:

— Ավագս գնաց, ոջախս հանգավ, — հեկեկաց նա և
ուշագնաց չեղավ:

Տեսան ծերերը, խուլ հառաչեցին, բարձրացան վոտ-
քի և ուշքի բերին:

Հառաչեց ծերը կրկին ու նորից նստեց:

կրկին նստեցին ծերերը և սկսեցին վերստին ծխել:

— Ի՛նչ ենք անելու մենք, — վերջապես ասաց Փարեմուզ պապը, վորը բանտից նոր եր դուրս լեկել:

— Կկոտորվենք և կվոչնչանանք, — պատասխանեց Գիքոր ամին, վորը Փարեմուզի հետ քննիչ կյուբամուզովին կաշառել եր և բանտից ազատվել:

— Մենք կկռվենք և կհաղթանակենք, — պատասխանեց Պողոսի վորդին:

— Մեզ կազակները կսպանեն այնպես, ինչպես սպանեցին Սհուլին, Խեչուլին, Մհակին և մյուսներին, — պատասխանեց Մաթոս բիձեն.

— Յեվ մնացածներին ել կքշեն հեռու Սլբիլը, ինչպես քշեցին Ավագին, Կարապետին, Արզումանին, Առաքելին և մյուսներին, — ավելացրեց Ղարիբ քեռին:

Նորից լռեցին ծերերը և սկսեցին վերստին ծխել:

— Բա ի՛նչ ե լինելու մեր վերջը, — հարցրեց Մակի բիձան և ծխի միջից նայեց ծխող ծերերի դեմքերին:

— Ի՞նչ ե լինելու մեր վերջը, — ահամա կրկնեց ծերունի Պողոսը: — Մենք պիտի ծախենք մեր մնացած լեզները, կովերը, ձիերը, վոչխարները, խալիներն ու կարպետները, փողը տանք փաստաբաններին, նահանգապետին, դատախազին և մյուս գալերին, վոր մեր հողերը, սարերը, չիմաններն ու անտառները հետ խլենք:

— Ի՛նչ տվինք: Ինչնե՞րս մնաց, — պատասխանեցին մի խումբ ծերեր և խոր հառաչեցին:

— Ելի պիտի տանք, — խորհրդավոր կերպով Պողոսին հավանութլուն տվին մի քանի ծերեր:

Ու սկսեցին նորից ծխել:

— Քանի սենատը չի հաստատել, մենք պիտի գործը քանդենք: — Եսպես ասաց մեր վարձած փաստաբանը:

— Ավելորդ ե: Նորից անտեղի ծախսեր կանենք, — ասաց Պետրոս բիձան, ապա մռայլվեց և սկսեց ծխել:

— Մուքեյ աղան թագավորի մարդն ա: Նրա իմ
ախպերն ել նահանգապետի հետ ա նստում, վեր կենում:
Իր գործը կղզի ու ամեն ինչ կվերջանա:

— Դուզ ա, հավանութուն տվին մի քանի հոգի և
գտան, վոր պաշքարն ավելորդ է:

— Ծովում խեղդվողն ոձից ել է բռնում, — պատաս-
խանեց ձերունի Պողոսը և գտավ, վոր պաշքարը պիտի
շարունակել:

Վիճեցին ձերերը, տաքացան, լցրեցին իրենց մեծ
ծխամորձերը, ծուխ արձակեցին իրենց ունեզերից և
վորոշեցին վարդաբլուրից Գրիգորին ու Փարեմուզին և
Կուրթանից Զուրաբին ուղարկել Պետրբուրգ՝ կայսրի մոտ:

12

Մուքեյ աղան ելի անհանդիստ եր, չնայած այն հան-
գամանքին, վոր հենց եկղեկուցիայի ժամանակ նահան-
գապետ Դոնդարովը լեկավ, կտրեց լերկու գլուղի և Մու-
քեյ աղայի կալվածքի սահմանները և աղայի պահանջով
իննը հարյուր քսան դեսյատին արգավանդ հոդերը, ծոր-
ծորները, դարավանդները, բացատները, անտառներն ու
ծմակները ավեց Մուքեյ աղային:

Վարդաբլուրից լուր նր բերել գրագիր Մովսեսը, վոր
գլուղացիները ձերունի Պողոսի տանը ինչ վորոգայթ-
ներ են լարում Մուքեյ աղայի դեմ և փաստաբանի խորհր-
դով Զուրաբին, Փարեմուզին ու Գրիգորին ուղարկել
են Թիֆլիս, վոր այնտեղից գնան Պետրբուրգ՝ կայսրի
մոտ: Մուքեյ աղան ընկավ տաղնապի մեջ: Գնաց կայա-
րան և իսկույն հեռագիր ավեց Նշվիածնի գավառապետ
չեղբորը՝ Յեգոր աղային, վորպեսզի նա կտրուկ միջոց-
ներ ձեռք առնի: Յեգոր աղան իսկույն կայծակ — հեռա-
գիր ուղարկեց իր հետ լեղբայրացած նահանգապետին,
վոր ցարի մոտ մեկնող գլուղացիներին արգելի կայսրի
մոտ գնալ:

Նահանգապետ Դոնդարովն իմացավ գյուղացիներէ տեղը, նետել տվեց նրանց Մետեխի բանտը, հեռագրեց Յեզոր աղային և վերջինս ել՝ իր լեղբորը:

Կայսրի մոտ գնացող մարդկանց ձերբակալման գուշը հասավ Վարդաբլուր ու Կուրթան և ցնցեց գյուղացիներին: Նրանք մի գեղեցիկ նժուլգ նվեր տարան փաստաբան Արազին, վորը գյուղացիների կողմից մի աղերսագիր գրեց հետևյալ բովանդակութեամբ:

Տիեզերասասան Ռուսիայի ամենաողոտափառ և ամենավողորմած կայսր Ալեքսանդր Յերկրորդին.

Աղերսագիր.

Ամենավողորմած կայսր և հայր, արչունով ու արցունքով ենք զբուսնորին կայսերական մեծութեանդ մեր բազում տանջանքների և ցավերի մասին:

Աստվածադուր խնամակալ, Յերեանյան նահանգի Ղարաքիլիսս գավառի Վարդաբլուր և Կուրթան գյուղերի միջև ընկած կալվածքի տեր թավադ Ղորղանյանը լուր կալվածքը, ընդամենը լերկու հարյուր հիսուն դեսյատին, լերկու հազար ռուբլով վաճառեց Զալալ-ողլեցի Մուքել աղա Սան-Աղլանին, վորը կալվածքին տեր դառնալուց հետո, մեր գլխին դարձավ ցավ և լերկնային պատիժ:

Ամենավողորմած կայսր, ինքնակալ ամենայն ուսաց: Մուքել Սան-Աղլանը հողերը գնելիս գնման պայմանագրի մեջ մտցնել է տվել նաև մի կետ, ըստ վորի, իբր թե, լերկու գյուղի և Ղորղանյանի միջև լեղել են իննը հարյուր քսան դեսյատին վիճելի հողեր, անտառներ և ինքը կալվածքի հետ գնել է նաև դրանց իրավունքը: Նա այնուհետև այգեհատցի Ավետիք աղա Շահվերդյանի միջոցով կաշառեց շրջանիս գյուղերի տանուտերներին, Վարդաբլուրի Տեր-Հովհաննես քահանա Զոհրաբյանին, մեծատուներին և շատ սևահոգի մարդկանց: Տեղս քննութեան լեկած մարդային դատարանի անդամ Ելիագովի և ագենտ

Քիշմիշովի՝ ներկայութեամբ յուր սանահայր և շրջանի գլուխագարկցի գործակալ Տեր-Հակոբ քահանա Շահինյանի գլխավորութեամբ սուրբ ավետարանի վրա լերդվեցնել տվեց նրանց՝ խարելով թագավորի մարդկանց և ամենակարող աստծուն:

Ամենաողոստափառ թագավոր կայսր, մեծ են Մուքել սղա Խան-Աղյանի արած անարդարություններն ու անիրավությունները: Նա չսպասելով վերևից լեկող կարգադրութեան, յուր բարեկամ և մտերիմ պրիստով Սարիբեկյանի գլխավորութեամբ կազակներ բերել տվեց և անտեղի արյունահեղութեան պատճառ դարձավ: Այդ դեպքից վեց որ հետո լեկավ պարոն գավառապետը՝ իր հետ բերելով մի զորամաս, լերկու գլուղից ձերբակալեց վաթսուն հոգու, կազակները մտրակները տակ քշեց Ջալալ-Ողլի ավանը, աջնտեղից ել կալոնկա:

Չհեռացան, աստվածագութ և խնամակալ հայր, կազակների եկեղեկուցիոն զորամասերը, վորոնք մեր գլուղերում ստերջ, լերինջ, կով ու լեզ չթողին, վոր չմորթեցին, խալի, կարպետ չթողին, վոր չտարան, հորերում գարի ու ցորեն չթողին, վոր չհանեցին: Մեր աչքերը ցամաքեցին լալուց և վողբալուց: Մենք այժմ մերկ ենք, սոված և անողնական վիճակում:

Տիեզերասասան Ռուսիայի ամենաողոստափառ թագավոր կայսր, մեր թշվառությունը գնալով չվերջացավ: Մեր բանտարկյալները յոթ ամիս մնացին կալոնկայում: Նրանց ամեն որ դուրս բերելիս և ներս տանելիս ամենասարսափելի կերպով ծեծում և կտանաքների ելին լեննա թարկում կազակները: Շատերն աջնտեղ գտան իրենց գերեզմանը: Մենք աղերսեցինք նորին բարձր գերագանցութեան՝ պալժառափալլ փոխարքային, վոր փութացնի մեր գործը և ընթացք տա, սակայն այդ ել չոգնեց: Մեր վարձած փաստաբանները մեր վերջին շապիկը

հանեցին և վոչինչ չկարողացան անել: Մենք մնացինք դարձյալ դժբախտ և վողորմելի վիճակում: Մեզ մնաց միայն մի բան անել: Այն է՝ տոկոսներով պարտք վերցրած գումարներով ուղարկել մեր չերկու գյուղի համայնքների կողմից ընտրված լիազորներին ձեզ մոտ, վոր գան նորին մեծութունն թագավոր կայսրիդ վոտքն ու քղանցքները համբուրեն և գտնեն կորսված արդարութունը: Նրանք ձեզ պիտի պատմելին մեր բազմապիսի տանջանքների և կրած տառապանքների մասին: Դուք լսելով, աստվածագութ և խնամակալ հայր, պիտի սրբելիք վըշտացյալների արցունքը և բալասան լինելիք նրանց անբուժելի վերքերին, սակայն մեր լիազորներին ճանապարհ ընկնելիս ձերբակալեցին և մյուսների նման նետեցին Մետեխի բանտը:

Ամենաողոստափառ թագավոր կայսր I-ի, սկզբանե անտի մեր հայրերն ու պապերն ասել են, վոր դուք բարի լեք և վողորմած, ուստի ծնրադիր աղերսում ենք աստվածահաճո վեհիդ՝ ազատել տալ մեր վորդիներին, վորոնք բանտում տառապում են կտտանքներից, անլուր տվալտանքներից, և հողերը վերադարձնել մեզ, վորոնք մեր արյունով են պարարտացած ու մեր ճակատների քրտինքով վոռողված: Մենք չերախտապարտ կլինենք ձեզ: Ամեն որ մեր տեր ասածուն կաղոթենք և կաղաչենք, վոր ձեր զահը հաստատ պահի: Մեր վորդիներն ու թոռները վորդոց վորդի կհիշեն աստվածատիպ վեհիդ յերախտիքը և կլինեն ամենավողորմած ողոստափառ թագավոր կայսեր ու յուր զահակալ հաջորդների հլու հպատակներն ու ժառանգները:

Յերևանյան նահանգի Դարաքիլիսա գավառի Վարդաբլուր և Կուրթան գյուղերի հասարակութուն:

Գյուղացիները մեծ հուշս ունելին թագավոր կայսրի վրա: Նրանք հավատացած ելին, վոր նա կլինի գյուղացի-

ների բաղձանքները կատարողը: Սակայն նրանց հույսերն դերև լեւան, յերբ ութ ամիս հետո Մետեխի բանտից ազատվեցին Գրիգորը, Փարեմուզը, Կուրթանցի Զուրաբը:

— Ո՛հ, — պատմեց Գրիգորը, — հենց ուզում ելինք գնացք նստել, յերբ մեզ ձերբակալեցին ու տարան գցեցին Մետեխի բանտը, ուր նստողը չի կարող ապրել, վորովհետև ամեն առավոտ-չերեկո դուրս ելին բերում բանտի բակը, վար դցում ու տավարի նման բզավեցնելով ծեծում, ապա նետում նախկին տեղը:

Բազմաթիվ գյուղացիներ հառաչեցին և արտասվեցին: Ծերունի Պողոսը գլխի և դիմագծերի շարժումներով հասկացրեց վորդուհ, վոր բանտի մասին վոչինչ չպատմի, վորպեսզի գյուղացիները նորից չվշտանան:

— Հա՛, — խոսքը փոխելով շարունակեց Գրիգորը, — ութ ամիս հետո, մեզ կազակներն առաջ արին և տարան նահանգապետ Դոնդարովի մոտ: Նրա մոտ կալին շատ մեծ մարդիկ. — գեներալներ, գնդապետներ և ուրիշներ: Նահանգապետը վեր կացավ, խոսեց: Հենց վոր թագավորի հրամանի մասին խոսք ասաց, բոլորը մի մարդու նման վտաքի լեւան: Նահանգապետը կարգաց այդ հրամանը և մենք հասկացանք, վոր գործներս փչացել է:

Եդտեղից վեր կացանք գնացինք մեր վարձած փաստաբանի մոտ, խնդրեցինք, վոր թագավորի գրած հրամանը նահանգապետի մոտից վերցնի, թարգմանի մեզ տա: Փաստաբանը կատարեց մեր ցանկուծյունը:

Այս ասելով՝ Գրիգորը ծոցից հանեց մի կապոց թուղթ, կապերը քանդեց, գրուծյունը հանեց և պարզեց հասարակուծյանը:

Հասարակուծյունը մի պահ քարացած մնաց, և ապա մարդիկ ակնածանքով ու զարմանքով սկսեցին հերթով նայել թղթին, ձեռքով շոշափել, մինչև վոր մեկը դարձավ Գրիգորին:

— Թղթին նայելուց բան չի դուրս գալ: Մի կարգա

տեսնենք, թե եղ անտերում ինչ զահրումար ա գրած:

Գրիգորը հասարակութունից մի քանի քայլ լեա գնաց և բարձր կարգաց:

— Աստծու վողորմությամբ, մենք Ալեքսանդր Յերկրորդ կայսր և ինքնակալ համայն ուսաց և այլն, և այլն, և այլն: Նորին բարձր գերագանցություն, Ձեր ստորագամարմինների միջոցով հայտնեցեք Յերևանյան նահանգի Ղարաքիլիսա գավառի Վարդաբլուր և Կուրթան գյուղերի հասարակությանը, վոր խռովարարները վոտնահարել են տիեզերասասան Ռուսիայի սրբազան որենքները: Նրանք կգատվեն: Հողերը կմնան կալվածատեր Մուքել Տեր-Թադեվոսի Խան-Աղյանին:

— Ո՛հ, — հառաչեց ծերունի Կիրակոսը — Ավագի հայրը. — անորենների աշխարհումն ենք ապրում: Մեզ հավատացնում ելին, վոր լեթե ոսի թագավորի հպատակ ժողովուրդը դառնանք, լավ կապրենք:

Լավ ենք ապրում չե՞. Ղզլբաշի ժամանակ ել ես որենքը չկար: Ել ինչո՞ւ ենքան արլուն թափեցինք: Ո՞ւմ համար, Ինչո՞ւ համար: Վոր Մուքելի նման աղաներին բերեն մեր գլխին նստեցնեն, հա՛, վոր նրանց դառնը գերի դառնանք, հացի տեղ քար կրծենք ու մեր գավակներն ել արլունի մեջ լողան: Սա մարդագելի դրած որենք ե, սա աստծո՞ւ սահմանած պատիժ ե, վոր տարին տասներկու ամիս աղի արտասունք թափենք, դժոխքի բոցերումն երվենք ու չհանգստանանք:

Ծերունին հայացքը հառեց լերկնքին, ձեռքերն առաջ պարզեց և դառնացած շարունակեց.

— Ե՞ս ե քո դրած որենքը, հա՛, ես ե քո արդարությունը, վոր մենք կյանքներումս մի լավ որ չտեսնենք, վերջումն ել շան սատակ լինենք: Թե դու աստված ես, խոսի՛ր, վոր մեր սրտերն ել մի քիչ հովանան: Տեր-Հակոբն ու Տեր-Վանկոն են քո սպասավորները. քո կողմից սահմանած մեր գլխի գատավորները: Թե աստված ես, ինչո՞ւ

չես նրանց գլխին քարեկարկուտ թափում կամ գունդ ու կծիկ շինում, վոր մենք ել իմանանք, վոր եղ վերևում աստված կա ու մեղավորի համար սահմանված պատիժ: Եղ պատիժները հենց մեզ համար ես ստեղծել, վոր մենք տանջվենք: Մեր վնր մեղքերի համար:

Ժողովուրդը քարացել եր: Վոչ վոք չեր ուզում ծերունուն մեղադրել, վորովհետև նրանք տեսնում ելին, վոր ծերունին ասում է այն, ինչ իրենք են ցանկանում, վոր նրա բողոքը դեպի աստված և «նրա ստեղծած» կարգերը՝ միանգամայն տեղին են: Սակայն, վերջապես, նրան մոտեցավ ծերունի Պողոսը, բռնեց թևից և մեղմ ասաց. — Ասածուն բողոքելով բան չի դուրս դալ:

— Ել սև բողոքեմ, սև մեղադրեմ, վոր արդարությունը գանեմ:

— Վոչ վոքի ել մի բողոքիր: Մի որ արդարությունն ինքն իրեն կգա:

— Յերբ կգա:

— Եղ չես ու դու չենք տեսնի, բայց մի որ կգա:

— Բա մենք լալով ու վողբալով պեսք ե դերեզման իջնենք:

— Այն, մենք ել, մեզ նման շատերն ել, մինչև վոր մեր ծոցից դուրս կելնեն մեր վրեժ առնողներն ու աշխարհիս վրա կիշխի արդարության թագավորությունը:

— Ե՛, չեթե հիմա չի գալու, չեթե մենք մեր աչքով չենք տեսնելու, թող ել չգա:

— Եղ ինչ ես ասում, — վշտացած ասացին մի քանի տասնյակ մարդիկ:

Ծերունին լռեց և այլևս չխոսեց:

Մուքել աղայի հաղթանակից հետո, Վարդաբլուրից և Կուրթանից, անգամ հարևան գյուղերից, գյուղացիները խումբ-խումբ գնում ելին Կտեվան՝ աղայի կալվածքը և

հող խնդրում: Գնացողներն իրենց հետ տանում ելին գարու, հոնի, չամչի ընտիր ողի, գառներ և այլ նվերներ: Ադան ի հարկե, վերցնում եր բոլորը և հողերը բաշխում: Առաջին կարգի վարելահողերից բաժին եր հանում վարգաբլուրի և Կուրթանի դավաճաններին, իսկ լերկրորդ կարգի հողերը տալիս եր այն գյուղացիներին, վորոնց այնքան ել իր հակառակորդը չեր համարում: Յերկրորդ կարգի հողերից տալիս եր նրանց, վորոնք մեղանչել ելին աղալի առաջ և այժմ աղերսադին ձայնով ներողամտություն ելին խնդրում: Ադան «հայրաբար» ներում եր նրանց և խրատում, վոր հանգիստ լինեն, աստժու և թագավորի դժած ճանապարհով գնան: Գյուղացիները գլխակոր և ձեռքները կրծքներին լսում ելին աղալի լերկարապատում ճառերն ու խրատները:

Բայց կալին և շատ գյուղացիներ, վորոնք չեյին ուզում աղալի առաջ ստորանալ, մուրացիկի նման նրա դռանը կանգնել, հող հայցել: Նրանք դնում ելին հեռավոր գյուղեր, այլ կալվածատերերից կխտվի հողեր վերցնում և կամ նոր կտրված անտառներ թեղերը մաքրում և վարելահող դարձնում:

Բայց այդ ել տաժանելի աշխատանք եր: Ի՞նչ անել, մտածում ելին հողագործի գյուղացիները:

Ամենից շատ մտածում եր ծերունի մաճկալ Արշակը, վորովհետև մեծ լեղբոր՝ Գրիգորի և հոր՝ Պողոսի մահվանից հետո լերեսուն և վեց հողուց բաղկացած տան հողսը ծանրացել եր իր վրա:

— Մեծ հարս, դարձավ նա մի որ մեծ լեղբոր կնոջը,
— ճար չկա... Գաթա-մաթա պատրաստիր՝ վոր ողու հետ տանեմ աղալին սևցնեմ: Գուցե սիրտը դութ ընկնի, մեղ ել հող տա:

Մեծ հարսը լռեց:

— Ինձ հետ Համբարը, Խաչատուրը, Ապրոն, Ալեքսանը, Մաճկալանց Ստեփանն ու Մատոն ել են գա-

լիս, — մի քիչ լռելուց և ծխամորճը լցնելուց ու վառելուց հետո, շարունակեց Արշակը:

— Լավ, հարսներին թխել կտամ: Բայց խելքս բան չի կտրոււմ, վոր ազան մեզ հող տա, մանաւանդ, վոր իմանա՛ Պողոսի վորդին ես ու Գրիգորի ախպերը:

— Ո՛վ իմանա: Գուցե տվեց, — ծուլը ուռնգերից դուրս փչելով ասաց Արշակը: Ես հինգ վեց տարի կլինի, ինչ հողերը խլել ե, բա մոռացած չի՞ լինիլ:

— Արշակ, — կրկին զարմացավ մեծ հարսը, — ուրիշ ժամանակ դու չես մեր գլխին խրատներ կարդոււմ, իսկ հիմի խոսոււմ ես ութ տարեկան չերեխայի նման: Նա եսպես ոճ չի, վոր եղբան շուտ իր թշնամուն մոռանա:

Արշակը լռեց:

Մշուս առավոտ, չերբ գլուղի նախիրները և վոչխարի ճերմակ հոտերը գնացել ելին արոտ և ծածկել գմբուխտապատ լեռների լանջերը և ժպտուն արևն իր վոսկե վարսերը փռել եր չնաշխարհիկ աշխարհի վրա, Վարդաբլուր գլուղից նվերներով ծանրաբեռնված դուրս յեկան Արշակը, Խաչատուրը, Մաճկալանց Ստեփանը, Համբարը, Ապրոն և Մասոն:

Նրանք անցան փոքրիկ ձորակը և չելան աղայի կալվածքը տանող ճանապարհի վրա:

Նրանք քալում ելին և չելին կարողանում խոսելու բան գտնել: Հեռվում վարում ելին գութանավորները և հորովել տալիս: Իսկ նրանց ճանապարհի չերկու կողմն ընկած դավաճանների ծփուն արտերը փալլ ելին արծաղում և ճանապարհորդների նախանձը շարժում: Թըռչունները ճովողում ելին ամեն կողմ և դաշտերը գրավիչ դարձնում: Ամենից շատ չերգում ելին արտոււտները, բարձրանում վեր... վեր... չերկնի լազուրի մեջ, ճովողելով իջձրանում դեպի չերկիւրը և ապա կրկին բարձրանում չերկնի կապույտը:

— Ո՛հ, նայե՛ք, ե, — կանգ առնելով և ձեռքը պատեց-
նելով չորս կողմը, գոչեց Արշակը — Բա մարդ ես գեղեցիկ
աշխարհում սգվոր լինի ու տարին տասներկու ամիս
սոված: Ես բոլորը մի՛թե ասաված մի մարդու համար ե
ստեղծեր:

— Եհ, սիրաս մի կտրտիր, Արշակ, — հառաչեց Մած-
կալու՛յց Ստեփանը: — Դրա համար չե՛ր, վոր բերդ նստե-
ցինք: Մեր հողերը շան ու դալլերի բաժինն ե դառել: Եդ
դեռ բավական չե, հիմի ել պիտի գնամ իմ թշնամու
դռանը կանգնեմ, նրա ձեռքը համբուրեմ ու մեղա դամ:
Ինչո՞ւ... Ձեզ ել, ամբողջ աշխարհին ել հայանի լե, վոր
կարմիր Բարի Տակի հողերը լեա հող դարձրի: Ինչքան
քար ու քուժուկ եմ դուրս ավել եղտեղից...

— Ե՛, Ստեփան, սիրող ինչո՞ւ լեա շուռ բերում, —
նախատեց Համբարը: — Ո՞վ չի քեզ նման աշխատել: Մե՞նք
ենք մենակ ես որին: Թե մենակ մենք ենք, ասա՛-
վեր կենանք գնանք քարիցն ընկնենք, պրծնենք աղա-
ներից ել, աշխարհից ել: Տեսնում ես՝ վոր մի բան աշ-
խարհովի ե, պիտի ձենդ կտրես, տեղդ նստես: Հը՞, —
հարցրեց նա՝ ձեռքը մեկնելով դեպի լեռների շարքերը: — Են
ել աղալի լե, թե՛ չե: Թե՛ մենակ մեր հանդն ե աղալին:

— Ճիշտ ե ասում Համբարը, Ստեփան, — հավանու-
թյուն ավեց Ապրոն: — Ուր գնում ես, լա աղալի հող ե, լա
վանքի, լա ուղեխնի ու կնչազի: Ես ել իմացիր, վոր են-
պես աղաներ կան, վորոնք ենքան հող ունեն, վոր լերեք
որ վոտքով գնաս, ծերը չես հասնի: Ես Մուքել աղան
նրանց մոտ ի՛նչ ե վոր: Վոնց վոր մի քոս ընկած ջորի:

— Լավ քոս ընկած ջորի գտար, — հեզնեց Խաչատուրը,
վոր լուելլացն լսում եր ընկերների խոսակցությունը: —
Եդ քոս ընկած ջորին Ղարամամադ, Թողլուդ կոչված տե-
ղում լերեք հայրուր քսան դեսպատին թագավորից նվեր
ստացած հող ունի՞, թե չե:

— Ունի, համա իրենը չի:

— Բա ումն է:

— Տվել է փոքր լեղբայրներին:

— Լավ: Դա տվել է լեղբայրներին: Բա Իգդիրում քանի՞ հարյուր դեպատին ունի:

— Եղ չգիտեմ: Միայն ասում են, վոր շատ ունի:

— Են ել՝ Մուքելի ամենամեծ լեղբորը, — Գեվորգին է պատկանում, — ասաց Արշակը:

— Եղ վճռեղացի լին եղ Խան-Աղյանները, վոր աշխարհը բռներն են հավաքել ու դեռ չեն կշտանում, — զայրացած հարցրեց Ստեփանը:

— Զհանդամի վերի ծայրիցն են:

Ասում են վոր դրանց հայրը, Տեր-Թադևոսը, լեղել է նորքցի: Նա վերցրել է իր կնոջն ու վեց տղային, լեկել Մարց և գնացել է Ոձուն: Զալալողլեցի մի խումբ առևտրականներ նրան հրավիրում են Զալալ-Ողլի, ենտեղ մի ջրաղաց են շինում ու նվիրում Տեր-Թադևոսին, վոր դրանով կարողանա ապրել և իր ընտանիքը պահել, վորովհետև են ժամանակ Զալալ-Ողլու բնակչութունն ենքան քիչ է լինում, վոր չի կարողանում մի քահանա պահել: Մի տաս տարի հետո Վարանցովը հրավիրում է ազնվականների ու մեծ մարդկանց ժողով: Այս ժողովում շատ շատերին ազնվականների կոչում են տալիս, հող չունեցող ազնվականներին նվիրում են լեղբայրներին քսանական դեպատին տարածութուն: Եղ ժամանակ Մուքել աղան լինում է տասնութ տարեկան: Նա մասնակցում է եղ մեծ ժողովին, ազնվականի կոչում և Ղարամամադում լեղբք հարյուր քսան դեպատին հող է ստանում: Հողը նվիրում է լեղբայրներին, ինքը բանկից լեղկու հազար ութսու չորս վերցնում ու առնում է Ղորղանյանի հողերը, վոր մեր հողին հանի: Հասկացա՞ք:

— Հասկացանք: Բայց եղ փողը վճնց պիտի տա, — հարցրեց Մստոն:

— Տն, վողորմելի, — դալբացավ Ստեփանը, — իմ ուրբ ջանիցը կհանի, կտա: Գու մեր ցավը քաշի, մեր, թե չե հո նրա մասին շատ մտածողներ կան: Նրա մեծ չեղբայրը — Յեզոր աղան — Եջմիածնում ես լերեսուն տարուց ավելի լե, ինչ գավառապետ ե: Ենտեղի հայերի, թուրքերի ու չեղղիների փողերը նրա գրպանն են դնում: Ել չեմ ասում, թե լերը նա եստեղ ու Դարաքիլիսայում մտրով եր, ինչքան փող եր հավաքում: Ինքը դաշաղներ եր սահում ու նրանց թալանած ապրանքը նրանց հետ հավասար կիսում: Հենց մենակ գող Յեղիկի բերած թալանը բավական եր: Գիտե՞ս գող Յեղիկն ով եր:

— Չե:

— Գող Յեղիկը շորագլուցի լեր: Նրա անունը մենակ բավական եր: Նա ազատ գնում եր Տաճկաստան, Սարիգամիշի քուրդ բեգերի հետ կապեր ուներ ու նրանց հետ ինչ թալաններ ասես, վոր չեր անում: Ես գող Յեղիկը մի ժամանակ Դարաքիլիսայում ծառայում եր Յեզոր աղալի մոտ: Մի անգամ Յեզոր աղան ասում ե.

— Յեղիկ, լերը քեղ ինձ մոտ ծառայության չելի վերցրել, ամբողջ աշխարհում անունդ դղրդում եր: Բացց հիմա, եսքան ժամանակ շնորհքդ չաեսա:

Լավ, — ասում ե գող Յեղիկը, — քո կազակներից ջոկիր տասներկու հոգու ե թող փայտով ինձ վրա հարձակվեն: Են ժամանակ կտեսնես, թե չես ինչ եմ:

— Շատ լավ, — ասում ե աղան:

Մյուս առափոտ, Յեզոր աղան կանչում ե կազակների մեծավորին ու ասում.

— Եդ գող Յեղիկին պիտի խրատել: Ջոկիր տասներկու հոգու, լավ փայտեր տուր ձեռքները, ու թող դուանը կազմ ու պատրաստ սպասեն, վոր հենց գող Յեղիկը գա, փայտերով հարձակվեն վրան ու մի լավ ձեծեն:

— Հրաման քեզ, — ասում ե կազակների մեծավորը:

Յերբ Յեզոր աղան պատշգամբում կազակներն գլխավորի հետ նստած և լինում ու կազակներն ել կազմ ու պատրաստ սպասում են գող Յեղիկին, սարի գագաթից դեպի կազակներն և սլանում մի սպիտակ ձիավոր: Մի քիչ հետո իմանում են, վոր լեկողը գող Յեղիկն և: Հենց վոր նա ձին քշած մտնում և բակը, կազակները բաժանվում են լերկու մասի, վեց հոգի անցնում են գող Յեղիկի մի կողմը, վեց հոգի՝ մյուս կողմը:

— Սկսեք, — հրամայում է Յեզոր աղան: Բայց գող Յեղիկը ժամանակ չի տալիս, վոր կազակներն իրեն լսվեն: Նա մեկ ձիու փորի տակն է մանում, մեկ դուրս գալիս, կազակներին հարվածում, նորից չարխի նման պտույտ գալիս, մյուս կողմի կազակներին հարվածում, այնպես վոր, կազակները չեն կարողանում գոնե մի անգամ լսվել: Յեզոր աղան մնում է ապշած: Գող Յեղիկը կազակներին լավ ծեծում է, գլուխները պատռում, նրանք արյունլվա են լինում և այստեղ և այնտեղ, մորթված տավարի նման ընկնում:

— Դադարեցնել, — գոչում է Յեզոր աղան և գովում գող Յեղիկի ճարպկութունն ու իզիթութունը:

Մի անգամ ել, գող Յեղիկը Աշտարակով ուզում է գալ Ղարաքիլիսա: Ճանապարհին շոգից շատ է նեղվում: Եդ ժամանակ խաղող ծախող չարվաղարներ են անցնում: Գող Յեղիկը դրանցից մեկից մի ճութ խաղող է խնդրում: Չարվաղարը չի տալիս:

— Վայ, — կանչում է Յեղիկը, — լես գող Յեղիկը լինեմ, մի ճութ խաղող ուզեմ և չտան:

— Գնա կորիր, կանչում է չարվաղարը: — Ով դուրս է գալիս, ստում է լես գող Յեղիկն եմ:

— Դե վոր գող Յեղիկը չեմ, — ասում է գող Յեղիկը, — հիմա կտեսնես:

Այս ասելով, ուսից ցած է բերում հրացանը և տալիս չարվաղարին սպանում և: Վերջապես գող Յեղիկն ենքան

մեծ համբավ ե ունենում, վոր ուու տաճկական պատե-
րագմից առաջ Լորիս Մելիքովը վինառում ե նրան, վոր իր
մոտ վերցնի, բայց այդ ժամանակ արդեն գող Յեղիկը
մեռած ե լինում:

— Ես պատմությունը գիտես, Մատն, ինչու արի:

— Չե, — պատասխանեց Մատն:

— Ես պատմությունը նրա համար արի, վոր իմանաս՝
Մուքել աղալի թիկունքում զավառապետ Յեզոր աղա կա
կանգնած, նրա թիկունքում ել թագավորի նման մարդիկ
և գող Յեղիկի նման ավազակներ: Դու քո վրա չես դար-
մացել: Մի քոռ խանչալ ես վրալիցդ կախ տվել և բար-
կացած ժամանակ հանում, խեղճ լերեխաների լեռնից
ընկնում և լեղապլատառ ես անում: Տղամարդ ես Մուքել
աղալի ու գող Յեղիկի նման մարդկանց դեմ դուրս արի:

— Տն, քոռ Ապրո, — դայրացավ Մատն, — կովի
ժամանակ չես չելի՞, վոր տալիս ելի կաղակներին ու
ասում. — տղերք, ենքան տվեք, վոր կակ սաման զղելիմ:
Տալիս՝ նրանց աչքի մեջ տվեք, հոնքերին չտաք:

— Գեախնը մտնես, Մատո, — կատակեցին ընկեր-
ները: — Դու վոր չլինելիք, մենք դարդից կկոտորվելինք:

Այսպես խոսելով նրանք հասան աղալի այգիներին,
իսկ մի քանի ըոպելից հետո՝ կալվածքի մեծ դռներին:
Դուռը բողբոջին և հինգ ըոպե չանցած, դռան մոտ հաշ-
տնրվեց կավատ Վոսկանը:

Նա մի քիչ լերերաց, լերը տեսավ, թե զիմացն ու-
քեր են կանգնած:

— Աղան տանն ե, — հարցրեց Արշակը:

— Տանն ե, հիմա դեռ վեր չի կացել, պատասխանեց
կավատը:

— Լավ, մեզ առաջնորդիք, — ասաց Համբարն ու
առաջ անցավ:

Կավատը վոչինչ չասաց և լռելյալն առաջնորդեց

Նրանց դեպի աղալի ծառաստանի մեջ բարձրացող հնամենի դղյակը:

Դղյակի մուտքի լերկու կողմում, հաստ շղթաներով գետին խրած քոթուկներից կապված ելին լերկու մեծ և հսկա գամփոններ, վորոնք տեսնելով նորեկներին, սկսեցին անհանդիստ շարժումներ անել և վզների լերկաթյա շղթաները շարժել շառաչուն ձայնով:

Նրանցից բավական հեռավորության վրա, մի խումբ վորսի մեծ ու փոքր շներ խաղում ելին իրար հետ, չերկար ականջները վեր ու վար անելով վազվզում: Մուքել աղալի մեծ չեղբոր՝ Յեգոր աղալի ավագ տղան՝ Արամ աղան, իր հետ հյուր բերած լերիտասարդ ընկերակիցների հետ ինչ վոր բանի մասին տաք-տաք վիճում եր:

Նրանցից մի քիչ հեռու, մի քանի գեռատի հարսներ ու գիմնազիալի բարձր դասարանների հասուն աղջիկներ, ընկուզենու մեծ ծառից կապած ձլորթին նստած, ճոճվում ելին և բարձր-բարձր ծիծաղում: Նրանցից ել մի քանի տասնյակ քալլ հեռավորության վրա, մի խումբ մշակներ փորում ելին ավազանների շուրջը, քաղաքի ծաղկանոցներից բերված նոր, փարթամ և գեղեցիկ ծաղիկներ անկում: Աղիների պարիսպներից դուրս, մեծ ճանապարհի վրա լավում ելին հանդապահ Յախշիբեկի հայճանապարհի վրա լավում ելին հանդապահ Յախշիբեկի հայճանապարհի և աղաչող տավարածների ձայները: Հանդապահը դորուզներից նախիրը բերել և գոմն եր քշում:

— Ով գիտե, մեր տավարն է, տղերք, — ասաց Արշակը:
— Ենպես ել իմացիր, Արշակ, — պատասխանեց Ապրոն: — Մերն էլ է, ձերն էլ, հալա շատերինն էլ:

— Եզ ել մի դավ ու պատիժ, — ասաց Արշակն ու ընկճված հոգով ընկերների հետ կավատ Վոսկանի լեռների քարե սանդուխքի աստիճաններով բարձրացավ պատըշգամբ: Կավատը կարգադրեց, վոր դրսում սպասեն, իսկ ինքը բացեց միջանցքի դուռը և ներս մտավ:

— Ե՛լ գիտի, աշխարհ, աշխարհ, — հառաչեց Արշակը: Յերեկվա դռնեդուռ սոված քարշ լեկող Տեր-Թադեվոսի տղերքն ազնվական դառան, մեր հողերը խլեցին և մեզ ել առաջներին ճորտ շինեցին:

— Եհ, Արշակ, բավական ե, մի խոսիր, — հուզվեց Ստեփանը: — Ելի սև ամպերը գլխներին հավաքեցիր, Հինգ տարի բերդ եմ նստել, հիմի չել կերթամ Մուքել աղայի տունը կմտնեմ, ես ձեռքերովս կխեղդեմ նրան, արնատեր կդառնամ, ինձ նորից Սիբիր կքշեն ու լերեխեքս անտեր կմնան:

— Ա՛յ տղա, գոնե սուս կացեք, ե, — Ստեփանի վրա զայրացավ Խաչատուրը: — Խոսելացավերդ եստե՞ղ բռնեց: Կլսի:

Այդ միջոցին միջանցքի դուռը բացվեց, շեմքի վրա հայտնվեց կավատը և հրամայեց գլուղացիներին, վոր իրեն հետևեն: Յուրաքանչյուր վոք իր նվերները ձեռքն առավ: Նրանք մտան միջանցք: Կավատը դուռը բացեց նրանց առջև, նրանք իրար լետևից մտան աղայի առանձնասենյակը և շարվեցին պատի տակ:

Աղան նստել եր մի մեծ բազկաթոռի մեջ և այժմ խորագնին կերպով նայում եր նորեկներին:

— Հը՞, ի՛նչ կա, ի՛նչ խաբար ե, — մի քիչ լուռ-թշուռից հետո իր բամբ ձայնով ասաց Մուքել աղան կանգնած գլուղացիներին:

— Վոչինչ, աղա, ջանիդ սաղութշուռ: Դեզ համար մի քիչ այնուին ենք բերել, — ասացին կանգնածները՝ դասը սերած աշակերտների պես:

— Շնորհակալ եմ, վոր իմ պատիվը պահում եք, բան եք բերում: Բայց ուրիշ աղաների ժողովրդի պես չեք: Բան բերելիս, տնաշեններ, ընդամենը լերկու լեփած հավ, մի քանի դաթա, մի քանի շիշ ողի լեք վերցնում գալիս, անուսն ել դնում եք, թե աղային տեսության ենք դնում:

—Վոչինչ աղան, ես մի անգամը ներիր, մյուս անգամ
ավելի մեծ նվերներով կզանք,—ասաց Ապրոն:

—Յես վոչինչ չեմ ասում, վորդիս: Համա լավ կանեք,
վոր ուրիշ աղաների ժողովրդի նման շարժվեք: Կուցե
ինձ մոտ հշուրեր ելին լինում, ի՞նչ կասելին: Չե՛լին ասի,
թե քո ժողովուրդն ինչքան քիչ ե քեզ սիրում, վոր քեզ
ընդամենը մի տանուտերի նվեր ե բերում:

— Կասելին, — ասացին Ապրոն ու Համբարը:

— Վոր կասելին, դրա համար ել ուրիշ անգամ գալիս
աշխատեցեք հետներդ ազաջավայել բաներ բերել: Են որն
ինձ մոտ մի քանի աղաներ ելին լեկել: Ենպես բաներ
ելին պատմում իրենց նվեր բերող գլուզացիների մասին,
վոր բերաններդ բաց կմնա: Ել տկերով գինի, ողի, սա-
րերում լավ չազացրած դոչեր, գառներ, ընտիր խալիներ:

— Վոր ունենանք, աղան, մենք ել կբերենք, — ասաց
Համբարը:

— Ե՛, — սրտնեղեց Մուքել աղան, — դուք հենց լավ
կռիվ կանեք ու մարդ կխախտառակեք, թե չե ուրիշ բանի
պետք չիք դա:

— Ներող լեղիր, աղան, — ասաց Խաչատուրը: — Մի
փոթորիկ եր, վոր լեկավ գլխներովս անցկացավ:

— Մի մարդ, — խորհրդավոր կերպով սկսեց Մուքել
աղան, — մի ոձի հետ պայման ե կապում, վոր ինքն ամեն
առափոտ ոձի համար մի բաժակ կաթ տանի և դրա փո-
խարեն ոձը մի-մի վոսկի տա:

Այդպես ել անում են: Գլուզացին ամեն որ ոձի համար
կաթ ե տանում վոսկի ստանում և շատ հարստանում ե:

Մի որ գլուզացին տեղ ե գնում և իր աղալին պատ-
վիրում ե, վոր մինչև իր վերադարձը, կաթ տանի ոձին
և վոսկին ստանա:

Տղան այդպես ել անում ե: Բայց մի որ աղալի քիթը
ինչ քամի լե մտնում՝ չգիտեմ, վորոչում ե ոձին սպանել

և ամբողջ վտակներին միանգամից տիրանալ: Դրա համար էլ, մի որ վերցնում ե հոր խանչալը, չուխալի տակ թաղուն կապում, կաթը վերցնում և տանում ոձի բնի առջևը վար ե գնում:

Հենց վոր ոձը դուրս ե գալիս կաթն ուտելու, տղան հանում ե խանչալը և ոձին խփում: Բաց ոձի միայն պոչն ե կարվում: Կատաղած ոձը հարձակվում ե տղայի վրա, փաթաթվում քլին և խեղդում:

Մյուս ուր տղային թաղում են:

Անցնում ե վորոշ ժամանակ, գլուղացին վերագառնում ե, վողբում ե տղայի մահը, ապա մի լերկու որ անցնելուց հետո գալիս ե ոձի մոտ և ասում.

— Արի, ոձ ախպեր, մեր հին բարեկամութունը շարունակենք:

— Վոչ, — բնից ասում ե ոձը, — լերը լես տեսնում ես պոչս կարած, իմ հոգիս թուչնով ե լցվում, իսկ լերը դու լես տեսնում վորդուդ գերեզմանը, վրեժդ նորից ե գարթնում: Գնա, վոր իրար շտեսնենք: Մեր մեջ ալլևս բարեկամութուն չի կարող լինել:

— Լավ, եդ թողնենք, — ձայնի լեղանակը փոխելով շարունակեց Մուքել աղան, — ինձ անհրաժեշտ ե իմանալ, թե դուք մինչև հիմա ինչո՞ւ չեյիք գալիս:

— Վորովհետև, աղա, — մեջ ընկավ կավառը, — մինչև հիմա բռնված ելին:

— Բռնված ելին... — ծանր և խորհրդավոր կերպով հարցրեց Մուքել աղան:

— Հրաման քեզ, աղա, — ասացին բոլորը միասին:

— Բա ինչո՞ւ չեյիք խելոք կենում, վոր ձեզ չբռնեյին, — հեզնահան և խրատական լեղանակով շարունակեց Մուքել աղան:

Գլուղացիները լռեցին:

— Հորթը ցուլ գոմեջի հետ չի քաշիլ, — ծանր և

խրատական յեղանակով ասաց Մուքել աղան և դարձավ կավատին. — ապա, Վոսկան, մի ծանոթացրու տեսնեմ ովքեր են սրանք և կովի ժամանակ ինչեր են արել:

Կավատը մեկ-մեկ մոտեցավ կանգնածներին:

— Սա, աղա, Պողոսի վորդին է — Գրիգորի յեղբայրը: Սա կովի ժամանակ հինգ կազակի գլուխ է պատուել և յերեք ձիու մեջք կոտրել: Սա չեւ քոռ Ապրոն է, — հողաչափ Սարգսյանի գլուխը ծակողը: Ես ել, աղա, Մաճկալանց Ստեփանն է: Ինքն ել, հայրն ել, յեղբայրներն ել Ղորդանյանի ճորտերն են յեղել: Սրա բոլոր ազգականները, Կտեփանի մյուս ճորտերի նման, Շամշադին, Շուլավերու Փամփակի Պարնիզեղ են գնացել, իսկ ինքն ու յեղբայրը մնացել են այստեղ և բնակություն հաստատել Վարդաբլուրում:

— Մնացել են ետտեղ, վոր իմ հողերը խլեն, — հեզնեց Մուքել աղան:

— Հրաման քեզ, աղա, — շարունակեց կավատը: — Դա են մարգն է, վոր մի ձեռքով պրիստավի ձիու սանձը բռնել եր, մյուսով պրիստավի գլխին և ուսերին վայրենու նման հարվածում եր:

— Ես մինն ել, աղա, փահլեվան Համբարն է: Սրա մասին լսած կլինես: Սա կովի ժամանակ մի գերանաչափ դըրբ ձեռքն առած, վոր ձիավորին վոր վրա չեր բերում, ձին ու ձիավորն իրար հետ գետին ելին ընկնում: Բայց ինքը շատ եժան պրծավ: Կովից հետո, մյուս որը, Վարթմի հետ գնացել եր մորուքը վեր անիլ տվել, վոր ձեծ-վող կազակները չճանաչեյին: Յեկ իրոք չելին ճանաչել:

— Ես մեկն ել, աղա, Յեղանյան Ալեքն է, — Կաշտոն, — ձիու հայտնի գող:

— Սուտ է ասում, աղա, չես գող չեմ, — բողոքեց Ալեքսանը:

— Խալիբ աղայի ձին դու չեյիր գողացել, վոր հետո ել քեզնից Ալի քյոխվան գողացավ, — զայրացավ կավատը:

— Եղպես չի, ինչպես դու չես ասում: Հիմա, ադա ջան, մի քիչ նեղուլթյուն քաշեք, չես պատմեմ, տեսեք չես մեղավոր եմ:

— Լավ, պատմիր, — հետաքրքրվեց Մուքել ադան:

— Յես, ադա ջան, — սկսեց Ալեքսանը, — իմ ու վողորմածիկ հորս արծաթե գոտիները ծախեցի ու մի լավ ձիու քուռակ առա: Եդ քուռակն ենպես գեղեցիկ եր, վոնց վոր պատկեր, կարծես չերկնքի ամպերի մեջ լողացած լիներ: Վոր չեյի նստում, ենպես եր գնում, վոնց վոր հրեղեն: Գնդակ արձակելիւր չետեվից չեր հասնի:

Թավադ Իսպիր ադան շատ խնդրեց, վոր ես քուռակս ծախեմ իրեն, բայց չես չհամաձայնվեցի: Վերջը մի որ ուրիշների միջոցով գողացավ: Յես տեղն իմացա, բայց արդեն ուշ եր, վորովհետև իմ քուռակս տարել էին Բորչալու մի աղալարի ձիու հետ փոխել: Յես էլ մի գիշեր գնացի նրանց բնից եդ նոր ձին գողացա, բերեցի գյուղ: Մի որ էլ, չերբ չես հունձ էյի գնացել, մեր տանեցիք լուր բերեցին, թե թուրք սարվորների քոչն անցնելիս, մի թուրք մեր ճալաներից ձին որուգած տեղից կտրել է ու քշել տարել: Շատ դես ու դեն ընկա, վերջըն իմացա, վոր իմ ձին Ալի քյոխվան է գողացել: Աշնանը, քոչն իջնելու ժամանակ, գնացի քոչի ճանապարհին թագնվեցի: Հենց մութն ընկավ, քոչվորները Յխոտ աղբյուրի մոտ կանգ առան: Իմացա, թե Ալի քյոխվի քոչը վորտեղ է իջել, կամաց մտեցա: Այդ ժամանակ մի փոքր ամպ չեկավ ու թե ինձ և թե քոչվորներին ծածկեց: Յես իսկուհն վազեցի Ալի քյոխվի վրանի մոտ արածող չորս չեզն առաջ արի ու արագ քշեցի դեպի Շուլավեր: Մի չեզը ճանապարհից փախավ: Մյուսները Շուլավերում ծախեցի ու չեկա մեր գյուղը: Մեկ էլ իմացա վոր Ալի քյոխվան Սադիբազդեցոնց վրա գանդատ է տվել, վոր դատարանի միջոցով նրանցից չեզների վնասն

առնի: Մի որ իմացա, վոր Ալի քրտխվան մեր գլուղն ե
յեկել: Գնացի մոտը և ասացի.— Ալի քրտխվա, քո լեզ-
ներն այսինչ որն այսինչ տեղից գողացան, թե՛ հա: Գո
լեզներն ես նշաններն ունեցին: Թե՛ հա: Ասի՛ լեզներդ
յես եմ գողացել և վոչ թե Սաղիբագդեցիք:

— Շատ լավ ես արել, վոր գողացել ես, — ասաց նա: —
Դե արի գնանք գլուղամեջ:

— Շատ լավ, — ասեցի յես:

Գնացինք: Յես ել շատ լավ գիտեմ, վոր Ալի քրտխ-
վան ինձ ուզում ե խաբել: Հենց մոտեցանք գլուղամի-
ջին, յես աննկատելիորեն լետ ընկա, մի ուրիշ ճամբով
ծովեցի ու գնացի մեր տուն: Մյուս որը մեր գլուղի
խանութպանը պատմեց, թե Ալի քրտխվան գժվել եր:
Ասում եր, թե՛ մի մարդ ինձ ասաց, վոր քո լեզները
յես եմ գողացել ու հիմա չկա:

— Լավ, եդ եղպես, — ասաց կավատը. — Սամադ ա-
ղայի ձին դու չեցիր գողացել:

— Եդ մեկը, ձեզանից ինչ թագցնեմ, գողացել եմ:
Համ ել ասենք՝ աղայից ձի գողանալը գողութունն չե:

— Լռիր, — դալրացավ Մուքել աղան: — Յերես տը-
վինք, աստառ ել ես ուզում: Մյուսների մասին ինչ կա-
սես, Վոսկան, — դարձավ նա կավատին:

— Սա յել, աղա, — ձեռքով ցուցց տվեց Մատուլի
կողմը, — մի կորած մոլորածի մեկն ե: Սրան եսպես խան-
չալ կապած չտեսնես: Վոտդ վոր թափ տաս, հարյուր
վերստ դենը կփախչի: Բաց կուլի ժամանակ առյուծ եր
դարձել: Խանչալը փայլեցներով, մեկ կոխում եր ես կա-
զակի ձիու փորը, մեկ են կազակի ձիու փորը և գոռում. —
տղերք, ենպես տվեք, վոր կակ սաման գդելիմ:

Ներս մտավ աղայի հանդապահ Յախշիբեկը և խորը
գլուխ տվեց:

— Հը, ի՞նչ կա, Յախշիբէկ, — դարձավ աղան հանդա-
պահին:

— Ջանիդ սաղութլուն, աղա: Աորուղներից տավար
եմ բերել:

— Ո՞ւմ տավարն է:

Մի մասը կուրթանցիներինն է, մյուս մասը վար-
դաբլուրցիներինն:

— Դէ, աղա, — դարձավ Ապրոն Մուքել աղային, —
մենք ինչ հանդ ունեւինք՝ խլեցիք: Սոված տավար է,
ի հարկե պիտի գա ու դորուղներն ընկնի:

— Ի՞նչպէս թե, — գայրացավ Մուքել աղան: — Իմ
հանդում եք ուզում արածացնել: Տավարի մի գլխին լեր-
կու ուրբլի տվեք, նոր բերեք արածացրեք: Ի՞նչ է, ձեզ
համար եմ դեղին վոսկիները համբել ու Աորղանյանի
գրպանը լցրել:

— Աղա, — դարձավ Յախշիբէկն աղային, — տավարի
մի մասը սրանցն է:

— Դրա համար ե եղպես գլխիս փաստաբան դարձել:

— Աղա, դե ես մի անգամը ներիր, — խնդրեց Համ-
բարը:

— Ի՞նչ ներել, — բորբոքվեց աղան: — Յուրաքան-
չյուր տավարի համար լերեք ուրբլի կբերեք, նոր բաց
կթողնենք:

Տիրեց լուսթլուն:

— Բա աղա, չասիր, թե եսպես հավաքվել, ինչու
լե՞ք լեկել, — ասաց քիչ հետո Ապրոն:

— Ինչո՞ւ լեք լեկել:

— Յեկել ենք խնդրենք, վոր մեզ ել բահրայով հող
տաս:

— Ձեր վոտքի կոխած տեղը նավթ պիտի լցնել և
կրակ տալ: Դուք ի՞նչպէս եք լեկել ինձ մոտ և հող պա-
հանջում:

Ապրոն սկսեց տրեխները հանել: Ադան գարմացած
հայեց նրան:

— Ե՞դ ինչ ես անում, Ապրո՛ն:

— Վռչինչ, աղա՛, — տրեխները հանելով շարունակեց
Ապրոն, — տրեխներս հանում եմ, վոր մտնեմ ջուրը, գե-
տըն ի վեր գնամ գլուղ, վոր քու հողը չտրորեմ:

Գնա՛, կորի՛ր, անամո՛թ, — գալրացավ աղան: — Յեկել
եք ինձ իմ բնակարանում ամոթա՛նք եք տալիս: Դուքս
գնացեք:

Բոլորն իրար լետևից դուրս լեկան պատշգամբ:

— Անամոթներ... — լետևներից ատամները կրճտաց-
նելով շարունակեց Մուքել աղան: — Մեկն ասում ե՛ աղա-
լից ձի գողանալը գողութլուն չե, մլուսն իմ սեփհական
բնակարանում վոտքերն ե հանում... փո՛ւ, անամոթներ...
Դեռ շատ կղաք ու կերթաք: Յես ձեզ բոլորիդ ել առա-
ջիս մեկ-մեկ մոզի կղարձնեմ: Դեռ փորներումդ հին հա-
ցից կա: Սպասեցեք, եդ ել կհատնի, են ժամանակ կը-
տեսնենք:

14

Մեծ եր աղալի հրճվանքը:

Մեծ եր դավաճանների բերկրանքը:

Նրանք նստում ելին աղալի այն հին դղյակում և
խնջուլքներ սարքում:

Գինին հոսում եր գիշեր ու ցերեկ:

Մորթվում ելին ձերմակ ու չաղ ամլուկները և նրանց
սեղանը գառան մսով զարդարում:

Նրանք խմում ելին...

Ու նորից հորդում եր նրանց բերկրանքը և նրանց
կլանքը հեղեղում:

Նրանք խմում ելին...

Ու նրանց սեղանը զարդարում ելին վոսկե քաղաք-

ներից չեկած փափկասուն և չնաշխարհիկ տիկիներն ու չեղնիկի նման գարնանագեղ որիորդները, չերգում քաղցրավազ ձայնով և կաքավում:

Նրանք խմում ելին...

Գյուղացիներն անդադար բերում ելին միշտ գառներ՝ ականջները կտրած, տկերով գլխի, հանձնում Մուքել աղալի ծառաներին վորպես նվեր աղալին, վորպես նշան իրենց տածած «անսահման սիրո» և «անխախտ» բարեկամութան:

Նրանք խմում ելին...

Իսկ նրա արտերում, ամռան կիզիչ արևի տակ, աշխատում ելին բազմաթիվ գեղջկուհիները և ապխտվում:

Գեղջուկ չերիտասարգները վարում ելին աղալի աշնանացանի համար հնձած խոտհալքները, արտերը հրնձում և շեղջերը Մուքել աղալի նորակառուց մարագների և կալերի շուրջը կուտակում:

Հասակավոր գյուղացիները պտտեցնում ելին աղալի կամր, կախում, թեզ քամում ու նուան-հատ ցորենն աղալի ամբարները լցնում:

Գյուղացիները փթերով բերում ելին յուղ, պանիր, մեղր, գեղեցիկ խալիներ, նվիրում աղալին, նրա փառքը մեծադնում և նրան հարստացնում:

Անսահման եր աղալի բերկրանքը, անսահման եր նրա հարստութունը:

Վոշխարի ճերմակ հոտերն արածում ելին գյուղացիներից խած մանիշակագուլն լեռների լանջերին, և նրա հովիվները փչում ելին իրենց սրինգները, վողբում իրենց դառն ու չարքաշ վիճակը:

Նախիրներն ամեն չերեկո և առավոտ գալիս ելին նրա բինան, և գեղջկուհիները փշփշալով կթում ելին կաթը, տաշտերով փում, արաժանը հավաքում և աղալի համար հարյուրավոր փթերով յուղ ու պանիր պատրաստում:

Ահռելի ցուլերը, կուշտ ու կուռ կերած, գոռում ելին ամպի նման, ծմակները թնդացնում և գետինը լեղջյուրներով փոռում:

Նրա ձիերի ջուկերն արածում ելին կանաչադարձ մարգագետիններում, սևաբաշ կ ճերմակ նժուզները վազում ելին արագ, խրխնջում, մեծ ու սպիտակ ատամները բացած և հուժկու աքացիները պատրաստած՝ ախոջաններին մարտի հրավիրում:

Մուքել աղալի հյուր լեկած լեղբոր վորդիները նըստում ելին այդ արագավազ նժուզները և դաշտի խոտհարքներում մորի քաղոզ ջահել հարսների ու գեղջուկ պատանիների վրա արշավում:

Քաղվորները փախչում ելին նրանց ձիերի առջևից և արշավողների մտրակիները հարվածներին արժանանում:

Մեծ եր աղալի փառքը, անսահման ելին նրա հարըստությունները:

Նա քանդեց հին զղջակը և նոր հոյակապ պալատներ շինեց:

Նա գցեց խնձորի, տանձի, գեղձի այգիներ, իր պալատների շուրջն ակացիներով, սոճու և լեզեվու ծառերով զարդարեց:

Աղան հարստացավ, շատ հարստացավ:

Նրա տնունը թնդում եր ամբողջ դավառում և հեռու ու բարձր սարերի այն կողմն անցնում:

Այսպես մեծ եր նրա տնունը, մեծ եր նրա փառքը:

15

Աքսորված տղաները փախան Սիբիրից և սարերում թաղնվեցին:

Իմացան այս գյուղացիները և շատ ու շատ ուրախացան:

Նրանք իրենց դռները բացում ելին լեկվորների առաջ,

կարտած ճակատները համբուրում և պատիվներ տալիս:
Բոլորը սիրում էլին նրանց:

Ամբողջ գավառը նշանց անուշով եր լերդվում:

Մարդիկ իրենց նորելուկ մանուկներին նրանց անուշով էլին կոչում:

Նրանք փախել էլին հեռու Սիրիբից, վոր թշնամիներից վրեժները լուծեն:

Մի գիշեր եր, դիվական մի մութ գիշեր:

Տղերքն իջան սարերից և դիմեցին դեպի աղալի կալվածքը:

Արշակն արդեն կաշառել եր աղալի ծառաներին և շները կապել ավել:

Աղան պատրաստվում էր քնելու, լերբ տղաները մըտան ներս:

Չարմացավ աղան սաստիկ և ցանկացավ լեկողներին շողոքորթել:

— Բարև ձեզ, Ավագ, Առաքել, Կարո, — ժպտաց նա, — եդ լերբ եք լեկել: Յեվ ի հարկե շատ լավ եք արել, վոր լեկել եք ինձ մոտ: Ասենք՝ լես ինքս պիտի գալի, վոր ձեզ հետ հաշտվեմ: Չեմ ուզում խոով գերեզման իջնել:

Միևնուշն ժամանակ, նա ձեռքը տարավ բարձի տակ, արագ հանեց այնտեղից իր ատրճանակը, ուզեց խփել առջևում կանգնածին, բայց Ավագն անմիջապես թափով խփեց նրա գլխին: Աղան ուշագնաց ընկավ գետին:

Ավագը նրան մեկ էլ հասցրեց.

— Թողեք ինձ, վոր դրան ալլուր ու աղցան շինեմ, — բղավեց Կարապետը:

— Բա լես ինչ անեմ, — ասաց Արդումանը: — Դրա համար չեմ, վոր Սիրիբ հասանք: Յերդվել եմ, վոր դրա սերունդը ջնջեմ, ապա նոր իջնեմ գերեզման:

Իսկ Առաքելը խիում էր, հա խփում: Սողոն, Հակո-

բը, մյուսները, հարվածներ եր, վոր տեղում ելին: Աղա-
լին քաշեցին, քաշըշեցին, ապա հեղնությամբ ու ծաղ-
րով դիմեցին նրան.

— Ե՛յ, Մուքել աղա, անա լեկել մտել ենք տունդ: Գե ցուց տուր վոսկուդ սնդուկի տեղը, թե չե բուրո-
վին կսպանենք:

— Աման, ձեզ մատաղ, չես վոչ վոսկի ունեմ, վոչ
արծաթ, — սկսեց աղերսել Մուքել աղան: — Թողեք ինձ:
Հերիք ե:

— Շատ լավ, — ասացին տղերքը խմբով և շարունա-
կեցին նորից իրենց տուրուզմիտը:

— Հիմի ունես:

— Աման, ձեզ լինի, — սարսափեց Մուքել աղան՝ տես-
նելով մահն իր աչքի առաջ: — Սարերն ու ձորերն ել
ձեզ, անտառն ել, դաշտերն ել միայն թե մի սպանեք...

Բայց տղերքն ալլևս չեցին լուծ նրան, տալիս ելին,
խփում ջախջախում:

Աղան ալլևս ցավից չեր գոռում, ալլ միայն հազիվ
հազ շնչում եր և նվում:

— Գնացեք տարեք, — հազիվ շշնջաց Մուքել աղան
մի քիչ հետո: — Ներքնատան դռան մոտ գետինը փորեք,
ենտեղ եմ թաղել կճուճով վոսկին: Ել ինչո՞ւ եք սպա-
նում, ախպեր, ձեզ ի՞նչ եմ արել:

— Մեզ ինչ ես արել, — գոռաց Ավագը: — Ել ի՞նչ
մնաց... Քանիսն են գրկված չոր քարին նստել, քանիսն
են աղի արցունք թափել, քանիսն են դառը վողբացել,
վիզները ծռած խեղճ մնացել, քանիսն են ձեռքները
կրճքներին խաչել, լեկել քո վոտքը համբուրել, բայց դու
քշել ես նրանց քո դռնից և մարել նրանց ոջախները:
Շատերն ել թողեցին գլուղը, ցիր ու ցան լեղան, հեռա-
ցան, իսկ դու փառքով մեծացած, փորդ տուրդ, կողքիդ

գլուղերը դարձրել էս քո գերին և զեռ ասում էս, թե՛
ինչ եմ արել...

Յե՛վ Ավազը մեկին աղայի մոտ թողնելով, մյուս-
ների հետ իջավ ներքնատուն՝ վոսկին հանելու:

Տղերքը փորեցին, շատ խոր փորեցին, և իրոք, վոս-
կին գտան: Լցրին խուրջիները և ապա բարձրացան Մու-
քելի մոտ:

Մուքելը հասկացավ նրանց վորոշումը:

— Խնայեցեք, — ասաց նա, — ի սեր աստծու, թողեք
կենդանի, վաղը հեռանամ եստեղից, ես չերկրից, ել չեա
չդառնամ:

— Լավ էս խոսում, աղա, — ասաց Ավազը, — աստծուն
հիմա հրչեցիր:

Նույն րոպեյին Մողոն մտրակը քաշեց և ուժգին
հարվածեց:

Վռոնաց աղան, ընկավ և անշարժ մնաց:

Տղերքը տեսան նրան անշարժ, թողին, իջան բակ
և նստելով ձիերն շտապ հեռացան:

16

Գնում են տղերքը լաչն ու ընդարձակ դաշտով:

Նրանց շուրջը խավար է ու մութ:

Նրանք գնում են և մտածում Տեր-Հակոբ քահանայի
մասին:

Նրանք առաջ են ընթանում և նրանց հոգին մա-
շում է մի անորոշ չերկյուղ:

Նրանք գիտեն, վոր արդարութունն իրենց կողմն է,
չեթե կատարեն այդ վոճիրը, բայց չե՞ վոր չերկյուղած
գլուղացիները կարող են մեղադրել իրենց... ախր նա
իրավունք չունեք սուտ չերզում տալու և գլուղացիներին
դահճի ձեռքը մատնելու: Ո՛ր, նա հանցավոր է, Մուքել
աղայից ել ավելի հանցավոր:

Մտածում ելին տղաները, և ատելու թշամբ, գայրուլ-

Թող, վրեժխնդրութեան ծարավով եր լցվում նրանց հոգին:

Այն, նա պիտի մեռնի: Նա իրավունք չունի ապրելու:

Չե՞ վոր ինքն ունի բազում հարստութուն և ամեն կողմից հարստութունը աղբյուրի նման հոսում է նրա տունը: Քանի-քանի հոգի լեն նրան տոկոսներով փող պարտք, վորոնք տարին տասներկու ամիս աշխատում են նրա դռանը և նրա հարստութունը շատացնում:

Այն, նա պիտի մեռնի:

Այսպես մտածում ելին տղաները, մինչև հասան այն գյուղը, ուր ապրում եր Մուքել աղայի սանահայր Տեր-Հակոբ քահանան:

Նա քնած եր իր մեծ, նահապետական տան մեջ՝ վորդիներով, հարսներով և բազմաթիվ մեծ ու պստիկ թոռներով շրջապատված:

Տղաները մի քիչ խորհրդակցեցին և իրենց հետ վերջին գյուղի ծայրին ապրող մի գյուղացու:

Նրանք մոտեցան դռանը և բաղխեցին քահանայի գուռը:

— Ո՛վ ե, — ձայնեցին ներսից:

— Ասա՛ հիվանդ ունենք, մեռնում ե, — թելադրեց

տղաներից մեկը:

— Յես եմ, տերտեր, թորոսանց Ղուկասը: Կնիկս մեռնում ա, հազորդ ա ուզում, — ասաց գյուղացին:

Տղաները շնչացին.

Մենք կբարձրանանք վերև: Բեր այն կողմը:

Նրանց ձայնը լսեց տերտերի փոքր հարսը, մոռացավ ա՛նթը և ասաց.

— Բեվախտ ե, տերտեր, Անձանոթ ձայներ են լսվում:

Տերտերը սաստիկ զայրացավ նրա հանդգնութեան վրա և գոռաց.

— Մե շունը քեզ բերանբացե՛ք տվի, վոր խոսում ես:
Սնաչեց հարսը և լոեց:

Սնաչեցին խոսել նաև մյուս հարսները, վորոնք
նուչնպես վատ բան ելին գուշակում:

Յեւով տերտերը և գնաց բակ:

Կանչող գլուղացին դողում էր, նրա ատամները
կափկափում էին, կարծես տնդելիս լիներ:

Նկատեց այդ բանը քահանան և հարցրեց.

— Դու չե՛լ ես հիվանդ, վորդիս:

— Յե-ե-եւս, — կմկմաց գլուղացին և շարունակեց. —

Չե-չե-չե... Կնիկս ա մեռնում:

— Դե վոր այդպես ե, գնանք, — շտապեցրեց տեր-
տերը:

Նրանք գնացին:

Անկյունի լեռնից դուրս լեկան տղաները և քահա-
նային բարևեցին:

Չճանաչեց քահանան լեկողներին, բայց ահաբեկվեց
և ասաց.

— Դ՞ն՞ք ով եք, վնրդիք: Չեզ չեմ ճանաչում:

Շուտով կճանաչես, — պատասխանեցին տղերքը:

Գլուղացին սարսեց, և նրա ատամները սկսեցին ա-
վելի ուժգին կափկափել:

Նկատեցին տղերքն այս և նրան ուղարկեցին իր
տունը:

Մնացին տղերքը և քահանան:

Տիրեց խորը լռություն:

Քահանան հասկացավ ամեն ինչ և դարհուրեց:

Տղաները նկատեցին այս և մի քիչ վարանեցին:

Առաջինը խոսեց Սողոմ:

— Հաղորդը բերե՛լ ես, տեր հայր:

— Այո, վորդչակս, — շնչաց քահանան:

— Դե հաղորդվիր:

Քահանան լռեց:

— Հաղորդվիր, — կրկնեցին տղերքը:

— Ինչո՞ւ, — մրմռաց վախից քահանան:

— Վորպեսդի այն աշխարհը մեղքերով չգնաս:

— Յես մեղքեր չունեմ, — կերկերուն ձայնով ասաց

քահանան:

— Ունես, ավելի շատ ունես, քան վորեւ մեկը:

— Յես հայր եմ լեղել բոլորիդ համար, — շարունակեց քահանան:

— Այդ բոլորը դիտեն:

— Իմ հողին մաքուր ե ժողովրդի և աստծու առաջ, — ասաց քահանան:

Տղաները ծիծաղեցին:

— Այո, լես քրիստոսի ծառան եմ և իմ հօտի հովիվը, — շարունակեց քահանան:

— Դրա համար ել վոչխարներիդ խուզում ես և գալլերի բերանը տալիս, — ասացին տղերքը:

— Յես արդար եմ:

— Վոր դու արդար ես, բա ո՞վ ե մեղավոր, Հակոբ քահանա, — բզավեց Արզումանը և հրացանը լցրեց:

— Վորովհետև դու արդար ես, լեղել ես բարի և ազնիվ հովիվ քո հօտի համար, դրա համար ել մենք քեզ Մոքել աղայի պես չենք շարչարել, — Արզումանի խոսքը շարունակեց Ավագը:

— Նա մեռած ե, — ակամա ինքնաբերաբար ասաց քահանան:

— Վոչ: Ժամ ու կես առաջ դնաց ի վերին Յերուսաղեմ և բազմեց հայր Աբրահամի ձախ կողքին, իսկ դու ել, վորպես հողեվոր հայր, պիտի բազմես նրա աջ կողքին:

— Հեռացրեք այդ բաժակն ինձանից, վորդիքս, — աղերսազին ձայնով ինդրեց քահանան:

— Չենք կարող, պիտի խմես, հայր Հակոբ, տերն ինքն
է վորոշել այսպես:

— Հեռացրեք այդ բաժ,....

Հրացանը վորոտաց, և քահանան ընկավ:

Տղաները հեծան իրենց նժուլգները և բարձրացան
մթին սարերը:

17

Վաղ առավոտյան, Մուքել աղալի և տեր-Հակոբի
սպանութիան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածվեց
չըջակա գլուղերում և հասավ դաշտի քաղաքը:

Հավաքվեցին մարդիկ և գնացին սպանվածներին
տեսնելու:

Շատերը հրճվում էին իրենց հոգու խորքում, բաց
աշխատում էին տխուր լերևալ:

Յեկան աղալի բարեկամները, վորոնք իրենց հետ
կազակներ և բժիշկներ բերին:

Բժիշկներն անդամահատեցին սպանվածների գիակ-
ները և հեռացան:

Աղալին տարան իր հայրենի ավանը և լեկեղեցու
բակում, իր հոր կողքին, թաղեցին:

Շրջակա գլուղերից հավաքվեցին բազմաթիվ քահա-
նաներ, վորոնք մեծ ձեռով և լեկեղեցական արարո-
շութեամբ իրենց գլուղի լեկեղեցու բակում թաղեցին Տեր-
Հակոբին:

Սարսափն ընկավ կալվածատերերի և սուտ լերդում
ուտոյների մեջ:

Տղաները ճանապարհներին բռնում էին վաշխառունե-
րի և թավաղների վորդիներին, տանում սարերը և ծնող-
ներից մեծ փրկանքներ վերցնելուց հետո միայն բաց թող-
նում:

Նրանք իրենց մոտ լեղած դրամներն իսկույն բաժա-
նում էին չքավորներին և հարստահարվածներին:

Մեծանում եր հարստահարողներն սարսափը:

Նրանք անազանգում ելին կենտրոնին, վոր կառավարութիւնն շտապ միջոցներ ձեռք առնի:

Կառավարութիւնն ուղարկում եր վոստիկաններ և կազակներ, վոր աղաներին ձերբակալեն:

Բայց գնացողները վախենում ելին նրանցից, գլուգերի շուրջն ելին պտույտ դալիս և շտապ վերադառնում:

Տղաները սարերից գարկում ելին թավաղների որաները, ավերում, շները և խոյերը կտորում, ապա իջնում դաշտ, խոտերը, չեղընները հրդեհում, մեղուներն փթակները քարերի գլխից ձորերը նետում և աղաներին սարսափի մատնում:

Մեծ եր աղաների սարսափը, մեծ եր և նրանց լերկլուղը:

Նրանք մարդիկ ուղարկեցին մեծ Բաղաքը և խնդրեցին աղերսագին, վոր «ղաշաղներից» իրենց ազատեն:

Լսեցին նրանց մեծ մարդիկ և կազակներ ու զորքեր ուղարկեցին:

Յեկան զորքերը, ամենուրեք բանակ դրին, բայց աղաներին չգտան:

Նրանք թագնավել ելին ծմակների մթին ալրերում:

Մոյրովել ելին աղաները և չգիտեցին, թե ինչ անեն:

Գլուղացիները լուր ելին տանում աղաներին և հաց հասցնում:

Այս բանը թավաղները և լերկու գլուղի դավաճանները հայտնեցին կառավարութիւն և դրա համար գլուղերը զորքերով լցրին:

Զորքերը քանդում ելին գլուղերը, «ղաշաղների» բարեկամներին և հաց տանողներին ձերբակալում:

Ահաբեկվում եր ժողովուրդը:

Մի որ կրկին բերեցին նոր զորքեր և կազակներ, վոր սարերը բարձրանան:

Նրանք հայտնի նշան խփողներ ելին:

Մատնեցին դավաճանները տղաների տեղը և կազակները, զորքերն ու լեզգի վորսկանները սարերը լեյան:

Նրանք պաշարեցին ամբողջ սարերը և պատրաստվեցին հարձակման դիմել:

Իմացան տղաները, մտան ծմակի մթին այրերից մեկը և այնտեղ ապավինեցին:

Նրանց այրի առջևում մի կիրճ կար՝ դարավոր ծառերով պատած, անանյաճանեղի:

Վորսորդական շները հոտոտում ելին գետինը, դռնչները վեր ցցում, կլանչում, լերկար ականջները վեր ու վար անելով ցատկում առաջ և վորսորդներին հրավիրում մթին ծմակների խորքերը:

Զորքերը բռնել ելին բոլոր արահետները և վորսորդական շների նման հսկում ելին:

Կլանչում ելին բարակները և անտառները զնգզնգացնում:

Խրխնջում ելին լերիվարները և վոտքերով գետին դոփում:

Կազակներն ու վորսորդները գնացին գեպի շների հաջոցի կողմը:

Տղերքն իմացան շների և խոսակցող մարդկանց ձայներ:

Նրանք համբուրվեցին իրար հետ և պատրաստվեցին մարտի:

Նրանց այրում փանփուշտ շատ կար:

Նրանց այրը նմանվում էր զինանոցի:

Շների ձայնը մոտենում էր:

— Պիտի գտնեն անպիտանները, — շշնջաց Սողոմ:

— Այն համաձայնվեցին տղերքը և տեղներն ամրացրին:

Մտանում ելին և վորսորդների ձայները:

Շները հոտոտելով հասան այրի դռանը:

— Անպիտանները գտան, — շնչաց Ավազը և ուղեց
կրակել:

— Մ'ս'ս', — շուկով ասաց Սողոն՝ բռնելով նրա թե-
վից:

— Սպասիր տեսնենք, թե ինչ ե լինելու:

— Գուցե չգտնեն, — ավելացրեց Արզումանը:

Շները բարձրացան այրի վերևի քարածալոները և
սկսեցին կլանչել:

Կիրճից մի քանի քալ հեռավորութան վրա, լեզգի
վորսկանները և կազակները դիրք մտան:

— Կորանք, — շնչաց Հակոբը:

— Գուցե չեն գտնում, — փսփսուկով ասաց Առաքելը:

— Չորս կողմից պաշարված ենք, — ասաց Արզումանը
և նրա աչքերը փալլատակեցին:

— Մահ, ազանների պաշտպաններին, — ատամները կըր-
ճրտացնելով վորոտաց Ավազը և հրացանն ուղղեց այրի

դռանը մոտեցող կազակի կողմը:

Կազակը չերերաց և ընկավ:

— Այ մեհ, — կանչեցին տղերքը: — Թող գան:

Մոտեցող վոտնաձայներն ու շրջուները հեռա-
ցան:

Շներն սկսեցին քառածալրերի գլխից աղիոզորմ
կլանչել ու վոռնար:

— Այ իս, այդ շները, — ասաց Հակոբը:

— Դե բոլոր լեկոզները շներ են, ելի, — պատասխա-
նեց Ավազը:

— Եստեղից ել վոր պրծանք, այլևս մեզ մահ չի լի-
նիլ, — ասաց լոակլաց կարապետը և նկատելով ծառերից

մեկի լեռնում դարան մտած ամենաքաջ վորսորդ լեզ-
գուն, ազաներին ցույց տվեց:

Լեզգիին ծառի լետեից հանեց գլուխը և ուղեց նա-
յել մթին ալրի խորքը:

Բոլոր հրացանները վորոտացին միասին, և լեզգի
վորսորդն ընկավ:

— Այդ ել լերկու — կանչեցին տղերքը և հրացանները
կրկին լցրին:

Դրսում ձայները սաստկացան, և շները կրկին սկը-
սեցին վռնալ և կլանչել:

Պաշարողները բարվոք համարեցին այլևս չհարձակ-
վել և տղաներին քաղցով նեղել:

Անցավ մի քանի ժամ և վոչ վոք այլևս հրացան
չէր արձակում:

Տղաները սպասում ելին հարձար վայրկյանի, վոր
լերեկույան ճեղքեն թշնամու շղթան և անցնեն մյուսս ա-
րերը:

Լեզգի վորսորդներն ու կազակները հսկում ելին մի
քանի հարյուր քալ հեռավորութան վրա և խուզարկու
հալացքով նայում իրենց շուրջը:

Տղաները մտածում ելին, և նրանց մտքերը թռչում
եյին գեպի իրենց տները:

Մտածում եր Ավազը: Ահա իրենց հնամենի տունը,
ուր ապրում ե իր ընտանիքը: Ի՞նչ անի խեղճ ծերունի
հայրը: Ուրիշների վորդիները գնում են քառասուն վերստ
դենը, բարձր ու կապույտ սարերի աջն կողմը և կիսովի
ուրիշ կալվածատերերի հողեր են վարում և ընտանիքը
պահում, իսկ նա այդ ել չի կարող անել:

— Ո՛ր, ծանր ե, ծանր, — ակամա շշնջաց Ավազը և
կրկին մտքերը պաշարելին նրան:

Այս անգամ լերեաց ծերունի Պողոսի վորդին՝ Արշա-
կը, վորի հետ նստել ելին լերկու գյուղի ծերունիները,
իբ հալը և միասին ծխում ելին:

Նրանց ծխամորճներից և ուռնզներից ծուխը պալան-
պալան բարձրանում ե վեր և բռնում հնամենի ողան:

Նրանք խոսում են, հիշում իրենց սիրելի գավազներին և իրենց չարքաշ վիճակը:

Ավագը հիշեց իր պառավ ազիին, վորն իր գավակին ամեն անգամ հիշելիս արտասվում է, թաշկինակը դնում է աչքերին և դառնորեն հեկեկում:

Հարևանի հարսները ընկնում են նրա թևերի տակ, բարձրացնում և տանում թախտի վրա պառկեցնում:

Խեղճ պառավ ազի: Դժբախտ կին:

Ապա Ավագին չերևաց իր ջահել կինը՝ գարունքի նման գեղեցիկ և փարթամ: Կարծես կարկուտը տվել էր նրան, նրա կյանքի ծաղիկները թափել, կանաչ սերունդը և ճուղերը ջարդել, փշացրել:

— Խեղճ աղջիկ, կյանքը կապեց ինձ հետ, դժբախտացավ:

Ահա չերևաց իր մանկիկը, մատղաշ, ձեռքերը ճրագի և արևի լույսին պարզող, արև ժպիտը գեմքին նայում է սիրող մորը, փամփիլիկ թաթիկները շպպացնում մայրիկի այտերին, կարկաչահոտ աղբյուրի նման զվարթ ձայնում և գիշերվան աստղերի պես ժպտում:

Խեղճ, անմեղ մանկիկ... Կմեծանաս վորպես վորը և կերթաս չար աղաներին նոքրար կդառնաս, կանիծես քահորը, աղաչի համար կաշխատես տարին տասներկու ամիս և դրա փոխարեն վոչինչ չես ստանա:

Դժբախտ մանկիկ...

Ճմլվեց նրա սիրտը ցավից և մի կատաղի գայլուկի թշուղի նրա վրա:

Մտածում եր նաև Արդումանը:

Նրա աչքի առաջ պառկեցավ մեռնող հայրն իր սարսափելի մահով և անասելի տանջանքներով:

Նա ևս տանջվում եր և մտածում իր դուռը փակ մնացած տան մասին:

Մտածում ելին Հակոբը, Սողոս ու մյուսները:

— Այս գիշեր զենքով ճանապարհ պիտի բացենք, թե
չե սրանք մեզ աչսաեղ սովամահ կանեն,—ասաց Ավագը:

— Սովը վոչինչ Սովին կգիմանանք, բայց ծարավին
գիմանալ չի լինի,—պատասխանեց Սողոմն:

— Այս գիշեր պիտի վորոշվի մեր բախտը,—ասաց
Արզումանը:

Տղաները վորոշեցին սպասել, մինչև մթնի:

Սակաչն ժամերը սահում ելին դանդաղ և կապարի
նման ճնշում նրանց սրտերը...

Յերեկոն մոտեցավ:

Նախիրները բառաչելով դնացին գեպի բինաները:

Յեղնիկի նման ջահել աղջիկները դնացին ջուր բե-
րելու:

Սարվորուհիները յեռոտանի մահիկաձև փոքրիկ ա-
թոռները, կովկիթները դուրս բերին դադաներից, հոր-
թերն ու գոմշաձագերը կապեցին փայտա բրերից, սկսե-
ցին մեկը մյուսի յետևից հորթերը մեր տալ, փշփշալով
կթել և կաթով լի դուլերը տանել դադաները:

Այդ յերեկո բոլորի հոգին տանջում եր մի ցավ, մի
անասելի վիշտ:

Նրանք կթում ելին և յերբեմն մոռանում կիթը, հոր-
թերի կամ գոմշաձագերի թոկերն արձակում, ծծեցնում:

Այդ որն անձանոթ մարդիկ ելին զալիս և ձիեր հե-
ծած սարալանջերով հեռանում:

Սարվորների վիշտը կրկնապատկվում եր:

Նրանք վոչինչ ասել կամ անել չելին կարող:

Սարվորուհիները միայն չանչ ելին անում նրանց
յետևից, իսկ աղամարդիկ ատամների արանքից դնացող-
ների հասցելին միայն հաչհոլանք ելին շարտում:

Հեռվից լսվում ելին ձիերի խրխինջներ, շների հա-
ջոց և յերբեմն ել՝ արահեաներով դնացող-դարձող մարդ-
կանց խոսակցության ձայներ:

Յերեկոն վառեց իր չերկնաչին ջահերը:

Նորածին լուսինը, վորպես հսկալական սղնձե ար-
նագույն սկավառակ դուրս լեկավ լեռների թիկունքից,
հետզհետե փոքրացավ, բարձրացավ վեր, լուր խորհրդա-
վոր և հմայիչ հայացքով նայեց արար-աշխարհին:

Սարերը, քարերը, ձորերը խորհրդավոր տեսք ստա-
ցան:

Հեռվից մի սև ամպ դանդաղ լեկավ և ծածկեց լուս-
նի դեմքը:

Լուսինը խորհրդավոր ժպտաց, լուր արծաթե շողերը
հավաքեց լեռնաշխարհի չերեսից և թագնվեց ամպերի
լեռն:

Տղաները վորոշեցին մեկ-մեկ և չերկու չերկու դուրս
գալ իրար լեռնից և մտնել անտառի խորքը:

Սիզբուս դուրս լեկան Սողոն, Հակոբը և ապա Կա-
րապետը:

Շներն աղմկեցին և հրացանների վորոտաները թըն-
դացրին սար ու ձոր:

Ծմակները և քարանձավները զնգզնգուս ելին շների
ձայնից:

Տիրուս եր անասելի աղմուկ և ժխոր:

— Մերոնց կոտորեցին, — կանչեց Ավագը և հրամա-
լեց կրակել թշնամիների կողմը:

Փախչող տղաներն անցան անտառի ծառերի միջով,
վիրավոր, հեվասպառ:

Նրանք դուրս լեկան դիմացի բացատն ու աշխատե-
ցին կրկին մտնել անտառը:

Բայց դարան մտած վորսորդները նկատեցին նրանց
սև կերպարանքները և նշան բռնեցին:

Հրացանները կրկին ու կրկին վորոտացին, և փախ-
չողներն ընկան արնաշաղախ, վոմանք միայն վիրավոր:

Կազակները վրա հասան և սվինսերով նրանց շամ-
փրեցին:

— Կոտորեցին, անպատճառ կոտորեցին, — շննջաց Ավագը և բղավեց:

— Տղերք, վերջին կռիվը ենք տալիս, պատրաստ լեղեք: — Լավ ե ազատ մեռնել այս սարերում, քան նամարդ թշնամու ձեռքը ընկնել, վորը թեփներս մեջքներիս կապած, ձիերի առաջն արած, կքշի սարուկների պես և ծաղր ու ծանակի կենթարկի:

Այրի գլխից լավեց մի ձայն:

— Անձնատուր լեղեք, վոչինչ չենք անի:

Տրվում ե ձեզ տաս բոպե ժամանակ, վորից հետո այլևս ձեզ փրկութուն չի լինի:

Տղաները նստեցին խորհրդի:

— Մեզ փրկութուն չկա, — կրկին հնչեց Ավագի ձայնը:

— Մեզ կձերբակալեն և մենք նորից բանալից կփախչենք, — ասաց Արդումանը:

— Մեզ կենդանի տեղ չեն հասցնի, — կրկին առարկեց Ավագը:

— Մի դուցե չեն սպանում, — ասաց սակավախոս Առաքելը:

— Մի դուցելից բան չի դուրս գա, — նկատեց Ավագը:

Նույն բոպեցին քարաժայռերի վերևից մի ուռմբ նետեցին այրի առջևի խիտ ծառերի մեջ:

Ռումբը պայթեց, ձորերը կրկին զզրդացին, ծառերից շատերը ճղակտոր լինելով, շառաչով ընկան վար:

Դեռ լավ եր, վոր քարայրը ծառերի խորքումն եր:

Մի խումբ սովերներ մոտեցան:

Տղաները կրակեցին:

Մի քանի հոգի հառաչանքով ընկան վար:

Մնացածներն արագ հեռացան:

Այրի ամենաբարձր ժայռերը նորից զզրդացին և նոր վորոտընդոստ ձայներով լցրին անտառները:

Հակառակորդներն ուզում ելին քարաժայռերը պայթեցնելով հասնել սյրին:

Տղաներն ամեն ինչ հասկացան:

Հապաղումը կկործաներ ամեն ինչ:

— Տղաներ, առանջ, — կանչեց Ավագը և խոչադասով դեպի լեկող կազակներն ու վորսորդ լեզգիները:

Յերկու կողմից ել հրացանները վորոտացին, թշնամիներից մի քանիսը, ապա աղաներից Արզումանն ու Առաքելն ընկան:

Ավագը նայեց ընկնող բնկերներին, իսկույն վրա հասավ, գրկեց մեկ-մեկ, ուզեց օգնել, բայց տեսնելով նրանց մահը, համբուրեց նրանց սառչող շուրթերը, ապա արագութեամբ հանեց դաշույնը և խրեց առաջ լեկող կազակի կուրծքը:

Մահացն այդ միջոցին հասան մի քանի կազակներ և նրա կողք շամփրեցին:

Ավագն ընկավ:

Հողթողները իսկույն վերցրին նրանց դեղակներն և տարան դաշտի քաղաքը:

Վոճրագործները ստացան մեծամեծ նվերներ:

Հսեցին այս՝ սարվորները, և բոթը կաշտակի աբաղությամբ տարածվեց ամենուրեք:

Վողբացին նրանք ընկած հերոսների վախճանը:

Կապույտ սարերի հովիվները հանեցին սրինգներն իրենց գոտիների տակից և սկսեցին սարերի լանջերին քամել իրենց սրտի ցավերն ու կսկիծները:

Նրանք նվագում ելին:

Վոչխարի ճերմակ հոտերը կանգ ելին առնում, մոռանում արածելը և լսում սրինգների մելամաղձոտ հընչուհները:

Հովիվները նվագում ելին:

Սարերից անցնող ճամբորդները կանգ ելին առնում

իրենց կես ճանապարհին և լսում սրինգների դառը հնչյունները, ցավոտ թրթռումները:

Սարվորները վողբում ելին դագաներում, հեկեկում, լերգեր հյուսում, գովում ընկած հերոսներին և լալիս նրանց լեղերական վախճանը:

Վողբում ելին գլուղերի շարքաչ գլուղացիները, ա- նիծում ցարին, կաղակներին, լեզգի վորսորդներին, վո- բոնք խլեցին նրանց ջահել-ջիվան կյանքերը և սև հողի գիրկը տարան:

Աշուղները վերցնում ելին իրենց տխրանվագ սա- գերն ու քամանչաները, շրջում գլուղից գլուղ, տնից տուն, լերգում սարի արծիվ հերոսներին, նրանց ար- շափները թավաղների բինաների, կալվածքների վրա և նրանց արդար գասումը:

Յերգում ելին աշուղները, զարկում սիմերին և քա- մանչաների լարերից խորն ու ցավատանջ հառաչանք- ներ հանում:

Կսում ելին բոլոր գլուղերը, ունկնդրում նրանց ձայնին, ուրախանում հերոսների հաղթանակով և նրանց լեղերական մահը վողբում:

Նրանք լսում ելին աշուղներին, վոտոնց ձայնի հա- ռաչանքները տարածվում ելին ամեն տեղ, արցունքի հե- ղեղներ հոսեցնում նրանց աչքերից և նրանց սրտի լարերը թրթռացնում:

18

Յեկավ Մուքել աղալի լեղբալը՝ Յեգոր աղան և մշտապես հաստատվեց կալվածքում:

Նա ևս խորամանկ էր ու ՚եռատես:

Նա ևս աշխատում էր հին ու նոր բարեկամներով շրջապատել իրեն և իր թիկունքն ամրացնել:

Գլուղացիներն ալևս հույս չունեցին, վոր հողերը կրկին կարող են գրավել:

Նրանք տեսան, վոր թավադների թիկունքում կանգնած ե ամենակարող թագավորն իր մեծ ու փոքր աստիճանավորներով ու զորքերով:

Նրանք հասկացան, վոր իրենց համար կբացվի մի դուռ այն ժամանակ, լերբ կջախջախվեն բռնակալության շղթաները և ժողովուրդներն ազատ շունչ կքաշեն:

Նոր ազան ևս շատ լավ գիտեր, թե ով ե կանգնած իրենց թիկունքում:

Նա բազմեյ եր կալվածքում, վալլում եր խաղաղ ու անդորր կլանք և ցանկանում եր իր կյանքի վերջին լերջանիկ տարիներն այնտեղ անցկացնել:

Նա ևս ավելացնում եր նորանոր այգիներ և նրանց շուրջը սոճու, լեղեմնու, կաղնու և լորենու ծառերով դարդարում:

Նա շինել եր տալիս գեղեցիկ ծառուղիներ, մոռի, կոկոռշի, մոշու և վարդենու թփերով դարդարում աներին մոտ գտնվող ծառերի շուրջը, ապա շինում շատրվաններով ավազաններ և նրանց մեջ վոսկե ձկներ լցնում:

Գարունը բացվելուն պես, Յեզոր աղալի այգիներում, անառններում, ծործորներում և ամենուրեք ձյան տակից լեխում ելին սպիտակ ձնծաղիկները, ապա կապուտաչլա մանուշակները, վորոնք գաղտագուրի ժպտում ելին թփերի տակից և բուրում:

Մայր հողի կրճքից լեխում ելին նաև մլուս գարմանագեղ ծաղիկները, որորում իրենց գլխիկները, լուսընկա գիշերներին ժպտում ասողերին, մարգարտե ցողով գարդարում իրենց գունչգուլն թերթիկները, որորվում, կրկին ժպտում լեռների թիկունքից առավոտյան լեխող գվարթուն արևին:

Աղալի այգիների շատրվանները ցայտում ելին դեպի վեր, դեպի լուրթ լերկիքը, ադամանդներ թափում վերևից և անվերջ աղմկում:

Վոսկե ձկները վտառներով լողում ելին հեքիաթական ավազաններում, արևի վոսկե ճառագայթներով փալլ արձակում ջրերի մեջ, սուզվում և բարձրանում ջրերի կապույտում:

Ճերմակ հոտերը շարան-շարան բարձրանում ելին սարերը և ծածկում մանիշակագույն լանջերը:

Հովիվները կրկին հանում ելին իրենց սրինգները և կրկին նվագում:

Նրանց ունկնդրում ելին սարերի և ձորերի ծերպերին բուն դրած կաքաղները, կվկվում և ձայնակցում:

Սարերը զարթնում և կենդանանում ելին:

Իրար լետևից դարթնում և կենդանանում ելին ձյունան լեռկար քնից հորանջող գյուղերը:

Միմյանց լետևից գութաններն աղմկելով դուրս ելին գալիս դաշա և սկսում աշխատել:

Հնչում եր գութանավորների լերզը: Նրանք լերգում ելին և նրանց ձայնի լեկվեջները տարածվում ելին հեռու, մինչև աղալի գեղեցիկ ալգիները, մինչև ճերմակ և վարդագույն ապարանքները:

Մեծ աղան և նրա վորդիները և պերճափալլ, փափկասուն խանումները լսում ելին նրանց ձայնը, լերբեմն ունկընդրում և լերբեմն ել արհամարհանքի խոսքեր շղջըրտում լերգողների հասցեյին:

Գութանավորները վարում ելին և լերգում:

Նրանց լերզը լերբեմն ընդհատում ելին փոքրիկ հոտաղները, իրար հետ ընդհարվում՝ դժգոհելով միմյանցից, թե ինչու լե հակառակորդը ձեռնում իրենց լեզուներին, կամ մշտապես ակոս, սածիլ և սածկեփ լծում:

Վրդովվում ելին մաճկալները և ամեն ինչ կարգի բերում:

Նորից հնչում եր լերզը:

Յերգում ելին հոտաղները լճներին նստած, և ծերու-

նի մաճկալ Արշակը մի ձեռքը դնելով ականջին, մյուս ձեռքով բռնելով մաճը՝ իր հաստ ձախով ձախակցում եր նրանց, պատմում իր վիշաքը, իր խոկումներն ու իր բազում տանջանքները:

Ջահելները նուրնպես, լերգում ելին:

Գալիս եր առավոտյան հացի ժամանակը: Նրանք արձակում ելին գութանը, լծկանին խոտ տալիս, իրենք նստում հացի, ուտում, կատակներ անում, լծկանը տանում գետը, ջրում, բերում, լծում և նորից վերսկսում աշխատանքն ու լերգը:

Գալիս եր ճաշի ժամանակը, կրկին արձակում ելին լծկանը, կրկին կերակրում, իրենք ել ճաշում, և փոքրիկ հոտաղներն աղմկելով, լծկանը տանում ջուրը, իսկ մաճկալները և հասակավորները պառկում ելին և մի ժամ հանգիստ քուն մտնում, իսկ հետո, նորից վերսկսվում եր աշխատանքը:

Գիշերներն անգամ, նրանք վարում ելին: Իսկ լերը վարը պրծնում ելին, սկսում ելին ցանել, մի ամիս հետո քաղհանել, կարտոֆիլի բուկը տալ:

Հետո սկսվում եր հունձը, ապա կալը, աշնան վարն ու ցանքը, անտառից փայտ կտրել, կրել...

Իսկ աղաները նստում ելին իրենց կալվածքում, վայելում բնության և մարդկանց ձեռքով ստեղծած սքանչելիքները, հարստանում, ճարպակալում և կրկին խնջույքներ սարքում:

Նրանք խմում ելին: Բաժակները շրխկում և զրնգում ելին աղաների և խանութների ձեռներում:

Գյուղացիները կրկին բերում ելին ականջները կլտրած զառներ, տկերով օղի ու զինի և փեշքաշ անում աղաներին՝ վորպես նշան իրենց «անխախտ սիրո» և «անսահման լերախտագիտության»:

Կալվածքի հողերի կառավարիչ Ավարյանը հավաքում

եր հողերի բահրան, նռան-հատ ցորենն ամբարները
լցնում, իսկ դեղին վոսկիները հնամյա սնդուկները:

Աղայի հողերի պահապանները, սև նժույզներ հե-
ծած, թուշում ելին աղայի դաշտերով, արտերով, բլուր-
ներով ու լեռներով, տավարն ու վոչխարն աղայի սահմանն
անցկացնողներին և փայտ գողացող գյուղացիներին կաշին
մտրակներով վառում, կապտացնում, խորխահան անում
և բերում բանտարկում:

Յեվ իրար լետից, գյուղացիներից գանձվող վոսկին,
ծլծլան աղբյուրի նման հոսում եր աղաների սնդուկները
և նրանց փառքն ու հարստությունը մեծացնում:

Ջահել տղաները զինովցած, նստում ելին իրենց
արագասուլը նժույզները, կտրում դաշտի լաչն տարա-
ծությունները, արշավում դաշտում մորի քաղող հարս-
ների, աղջիկների ու տղաների վրա, մտրակներով ծե-
ծում, լեղապատառ անում, բռնում գեղեցիկ հարսներին,
աղջիկներին և քարշ տալիս այգիները:

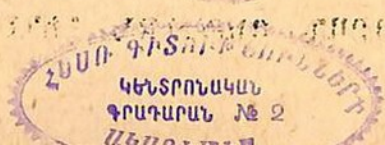
Աղաները հրհռում ելին և բերկրանքից խնդում:

Նրանք հրճվում ելին իրենց սխրագործություննե-
րով:

Նրանք լերբեմն իրենց ծառաների միջոցով խաբում
ելին քաղվորուհիներին, հրավիրում կալվածքի հեռավոր
այգիներին մոռուտներն, իրենք թագնվում և հանկարծ,
դարան մտած վազրի նման, հարձակվում նրանց վրա և
հագուրդ տալիս իրենց անասնական ցանկություններին:

Ահա այսպես ելին ապրում աղաներն այն ժամանակ:

Ս Ռ Ս Ջ Ի Ն Մ Ս Ս Ի Վ Ե Բ Ջ Ը

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Եջ	Տող	Տպված է	Պեսք է լինի
3	7 ն.	հովիտան ծործորներով	հովիտան իր ծործորներով
4	8 ն.	ճորտերին է	ճորտերինն է
5	8 վ.	թնդացրել են	թնդացրել
13	16 վ.	դուս	դուրս
22	15 վ.	յեւան	յեւավ
22	16 վ.	ղլխարկները վերցրեցին	ղլխարկ վերցրեց
23	8 վ.	սկսեց նա	սկսեց նա և ապա շարունակեց
24	10 ն.	Տեր-Վանկոյի	Տեր-Վանկոյին
26	11 վ.	բնակութուն հաստատել	բնակութուն և հաստատել
27	9 ն.	ստախոս մարդիկ	վոր ստախոս մարդիկ
28	7 վ.	դյուղից վկաները	դյուղացի վկաները
30	6 վ.	ճշմարիտ եմ ասում	ճշմարիտն եմ ասում
42	5 վ.	հողորդեց	հաղորդեց
54	5-6 վ.	Լյուբամուզով	Լյուբամուզով
55	1 վ.	լմ	մլ
58	15 վ.	կայսր Լ-ի, սկզբանե	կայսր, ի սկզբանե
58	5-6 ն.	ժառանգները	ժառանգերը
59	1-2 վ.	հույսերն դերե	հույսերն ի դերե
62	7 վ.	յերկրորդ	յերրորդ
72	1 ն.	Հորթը ցուլ դեմեշի հետ	Հորթը ցուլ դեմեշի հետ լուծ
		չի քաշել	չի քաշել
73	2 ն.	Պայիր	Իսպիր

Հրատ. 3898. Գլավիտի Երազր' Խ—9229 Պատվեր 933. Տիրած 3000.

Հանձնված է արտատրության 5/VII-37 թ.

Ստորագրված է տպագրելու 2/VIII-37 թ.

Թուղթ 62X94. Տպագրական մամուլ 6¹/₄ մեկ մամուլ 30720 նիշ.

Հեղինակային 4²/₄ մամուլ.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0010844

A

15734